

IVO BOJANOVSKI

KASNOANTIČKE GROBNICE NA SVOD U ČITLUKU I NJIHOVA PRETHODNA KONZERVACIJA

I

UVODNI PODACI

Šipovo na Plivi i njegova okolina obiluju spomenicima antike i kasne antike. Pored brojnih rimskih kamenih spomenika iz samog Šipova, koje su obradili Truhelka, Patsch i Sergejevski¹, i još neistraženog antičkog objekta sa Gromila na istočnoj periferiji Šipova (za koji se još ne zna šta predstavlja, iako je sa Gromila već poznato nekoliko kamenih antičkih spomenika²), poznati su još iz ovoga kraja ostaci kasnoantičkih bazilika u Mujdžićima i Čitluku.³

Na desnoj obali Janja, u Mujdžićima, na lokalitetu Crkvina, djelomično su ispitani ostaci jedne bazilike sa narteksom i baptisterijem. Piscina baptisterija, u obliku latinskog krsta, ima male dimenzije, po čemu se zaključuje da je služila samo za krštavanje djece, a ne i odraslih. To nas upućuje da gradnju ove crkve datiramo u vrijeme kada je kršćanstvo već bilo sasvim prevladalo, dakle u V i VI vijek. Uz ovu baziliku u Mujdžićima djelomično je otkopano i kasnoantičko groblje, na kojem je pored jednog sarkofaga bilo i grobnih komora sa svodom. Na žalost, sve presvođene grobnice propale su prije nego što su bile ispitane. Tipološki ove grobnice, kao i sarkofag, pripadaju kasnoj antici, pa i njih možemo datirati u isto vrijeme kad i crkvu.⁴

U selu Čitluku, oko 3 km nizvodno od Mujdžića, otkopani su prije 1930. godine ostaci još jedne kasnoantičke bazilike, i to samo apsidalni dio.⁵ Supstrukcije ove crkve u Čitluku nalaze se na Crkvini u zaseoku Grahovci, također na desnoj obali Janja, ali nisu u cijelosti istražene. (Sl. 1).

Treća Crkvina sa antičkim ostacima leži u samom Šipovu, u centru rimskog municipija, u trokutu koji čine željeznička stanica, škola i hotel sa mostom preko Plive («Carski most», kako ga još i danas zovu!). Na Crkvini u Šipovu dosad nisu utvrđeni ostaci kasnoantičke bazilike, ali se ne smije isključiti mogućnost da je i ovdje na mjestu ranijeg antičkog hrama^{5a} (ili nedaleko od njegovih ruševina) u kasnoj antici postojala crkva.

Već ovoliki broj crkava na razmjerno ograničenom području (od Šipova do Mujdžića je svega nešto preko 6 km) svjedoči da je ovaj lijepi i pitomi kraj zapadne Bosne bio u antici naseljen i

QUEM POSUIT IN P(ACE?) VIX(IT) VINCENTIA, koji prof. Sergejevski po obliku slova aproksimativno datira u IV vijek. Ovo je prvi sigurni starokršćanski natpis iz Bosne! Vidi nav. dj., str. 57. i 58. Napominjem da je na ovom istom groblju, u kućama Lujića, u toku rata 1941–1945, otkrivena (prilikom kopanja baze za sklonište) jedna presvođena grobnica. U komori je, navodno, osim ljudskih kostiju, nađena i jedna naušnica. Podatak sam dobio od Cane Grahovac rođ. Lujić iz Šipova. Ona je vidjela ovu grobnicu u kojoj su Lujići u toku rata skrivali hranu i vrednije stvari. Nijemci su uz pomoć psa otkrili ovo sklonište i razorili.

⁵ Sergejevski, o. c. str. 49–51.

^{5a} Upor. Truhelka, Arheološka ispitivanja jajačkog grada i najbliže okoline, GZM 1892, str. 319. Brijeg »Crkvina« gusto je obasut ostacima od zidova, opekom, komadima lijepa. Sudeći po komadu lijepo profiliranog korniča (atule), što sam ga ovdje našao, stajala je ovdje velika kamenita zgrada.« Slično kaže i Patsch, GZM 1910, str. 184. Isp. i Sergejevski. GZM 1952, str. 42. Up. i moj u bilj. 1 navedeni članak na str. 167–168, 170.

¹ Literaturu o kasnoantičkim nalazima u Šipovu i najbližoj okolini vidi uz moj članak: Nalaz srednjovjekovnih mamuza na Crkvini u Šipovu, Naše starine VIII, str. 167.

² Dimitrije Sergejevski, Kasno-antički spomenici iz Šipova, Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje GZM) 1952, str. 57.

³ Sergejevski, Kasno-antički spomenici iz Jajca, GZM 1938, str. 49–60.

⁴ o. c. str. 53. — Na kasnoantičkom groblju u Mujdžićima, udaljenom oko stotinu koraka od Crkvine, nađen je natpis... MAXIMINO CARISSIMO

dobro kultiviran, te da je ovdje još u V i VI v. vladao antički način života.

U ovom ću članku iznijeti podatke o novim nalazima na Crkvini u Čitluku. Nekoliko, naime, metara od zatrpane apside spomenute kasnoantičke bazilike radnici su, prilikom kopanja jama za stupove dalekovoda, slučajno otkrili (7. V 1961.) dvije kasnoantičke grobnice na svod. Naknadno je, u toku ispitivanja ovih grobnica, otkopana i treća presvodena grobna komora sa bačvastim svodom. Nema sumnje da bi daljnja ispitivanja otkrila još koju grobnicu.

Iako su na području Bosne i Hercegovine presvodene grobnice iz kasnoantičkog doba dosta obična pojava⁶, ipak nalaz ovih grobnica u Čitluku ima značajnu vrijednost, jer se radi o tipološki novom obliku.⁷ Ovo je prvi sigurni nalaz presvođenih grobnica sa »pozzetom«, pa kao takav zaslužuje našu pažnju. Osim toga ovaj nalaz potvrđuje mišljenje prof. Sergejevskog da se kulturni život nije ovdje ugasio padom Zapadnorimskog carstva (476. godine), i da je on u osnovi sve do kraja VI vijeka ostao antički uza sve ono što je u međuvremenu nadošlo.⁸ Za konzervatora je, s druge strane, ovaj nalaz bio utoliko značajan što su grobnice bile vrlo dobro očuvane, pa ih je svakako trebalo urediti i zaštititi.

Selo Čitluk leži na desnoj obali Janja na sedrenoj terasi koja rastavlja dolinu Janja od doline Plive.⁹ Goleme naslage sedre iz Čitluka služile su u antici, a služe i danas, kao majdan građevinskog materijala stanovnicima sa užeg područja. Crkvina se nalazi u zaseoku Grahovci, nekih 300 metara jugoistočno od glavne seoske mahale, na jednoj 30-40 m. visokoj linguli, koja se od gorske kose Mačile odvaja u pravcu Janja. Od ceste Šipovo-Mujdžići-Strojice Crkvina je udaljena svega nekih 70 m., a zaprema površinu od oko pola dunuma. Zarasla je u gaj, a dijelom je voćnjak koji se ne obrađuje. (sl. 1).

Sama zaravan sa ostacima crkve i grobnicama podzidana je zidom koji je dobrim dijelom, po-

Sl. 1. Topografska skica Šipova i okoline sa Crkvinom u Čitluku. Pravo je ime sela Čitluk, kako ga naziva i domaće stanovništvo. Već ranije u stručnu literaturu ušao je oblik Čitluk, pa i ja ostajem kod tog oblika. Razmjer 1 : 50.000.

gotovo u temeljnim dijelovima, antičkog postanja, kako to pokazuje signinski malter kojim je zid učvršćen (tzv. opus signinum, malter od kreča i pijeska sa primjesom tucane opeke). Zid je, inače, sav zarastao u živicu.

Izgleda da u ranijim vijekovima na Crkvini, nije bilo naselja već je ona bila zarasla u šumu. Dvije obitelji Grahovaca ovdje žive tek u trećoj generaciji. Prvi se na Crkvinu naselio djed današnjih vlasnika Sime i Spasoja Grahovca. Njega je kao seoskog klesara po svoj prilici i privukla ruševina crkve kao majdan kamena. Kopajući tako po ruini u potrazi za kamenim blokovima, od kojih je klesao krstače, otkopao je apsidalni dio starokršćanske bazilike (»kolo«, kako domaći nazivaju ovu apsidu) koji je Sergejevski opisao.¹⁰

Prof. Sergejevski je još godine 1930. imao priliku da vidi apsidu ove bazilike, prije nego što, je po naređenju vlasti bila ponovo zatrpana. Crkva se, sudeći prema njegovom opisu, sastojala od dva dijela, nešto šireg južnog dijela, kome pripada i apside, i užeg sjevernog dijela zgrade, a bila je pravilno orijentirana na pravac istok-zapad, možda uz minimalno skretanje prema sjeveroistoku i jugozapadu.¹¹ Crkva je zauzimala

⁶ Osvrt na kasnoantičke grobnice u Bosni i Hercegovini dali su: D. Sergejevski, Kasnoantički mauzolej u Turbetu, GZM 1951, str. 141, 142. i 144. i V. Paškvalin, Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svodu i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine, GZM 1959, str. 149-169. Prvi je o grobnicama ovoga tipa u BiH pisao dr. Jozo Petrović, S arheologom kroz Travnik, str. 1. i 2.

⁷ Paškvalin, o. c. str. 156.

⁸ Sergejevski, o. c. str. 62.

⁹ Na groblju u Čitluku (u Klancu) nađen je poznati reljef koji prikazuje Jupitera, Minervu i Geniju, koji se danas nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Vidi GZM 1914, str. 192, sl. 79. Reljef je u Čitluk dospio vjerojatno iz Šipova i bio upotrijebljen kao spolij na nekom novijem grobu. Na ovom groblju ima i stećaka.

¹⁰ Nav. dj, str. 50. i 51.

¹¹ Sudeći po tlocrtu, izgleda da se ovdje radi o još jednom primjeru basilicae geminatae, kakve su i otprije poznate u Bosni. U ovom slučaju nije bez iskopavanja jasno, radi li se o tipu duple crkve (Zenica,

cijelu širinu lingule, tako da prema sjeveru i jugu više nije preostalo prostora za gradnju drugih prostorija. Jedino je sa zapadne strane, ispred zgrade, bilo nešto slobodna prostora.¹² Baš na ovome

slobodnom prostoru ispred zapadnog zida južnog dijela bazilike nalaze se novootkrivene grobnice na svod (Gewölbegrabkammer, tomba a pozzetto, sl. 2).

II

ARHEOLOŠKI PODACI

Istraživanja koja su trajala od 14. do 20. VII 1961. godine pokazala su da se radi o kasnoantičkim grobnicama na svod sa pristupom kroz mali

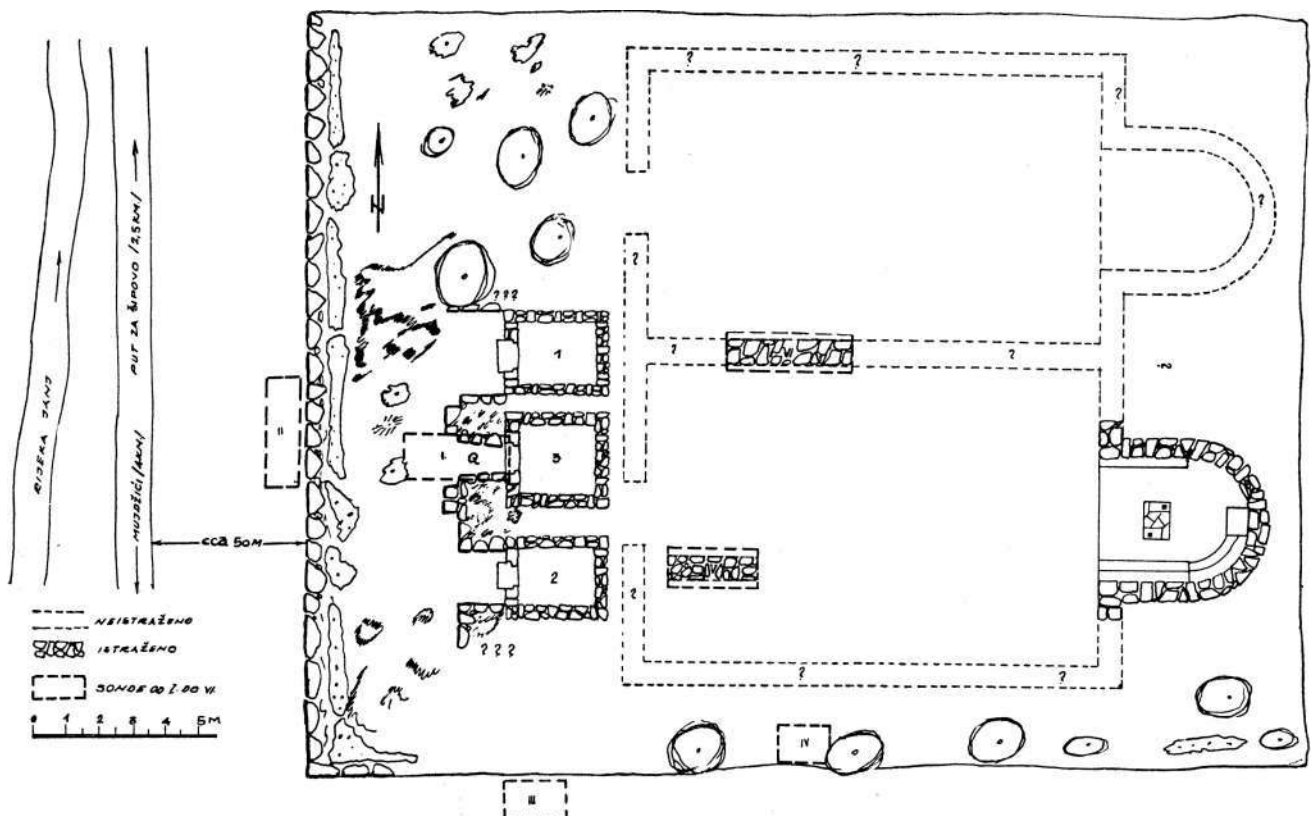
otvor (udubljenje) na prednjoj strani grobnice, tzv. pozzetto. Arhitektura ovakvih grobnica dobro je poznata na kršćanskim nekropolama u Saloni¹³

Turbe) ili o dvije podjednake bazilike koje su sagrađene paralelno jedna uz drugu (Skelani, Mogorjelo). Funkciju i namjenu dvojnih bazilika nije nauka još razjasnila. Najvjerojatnije je da je jedan dio crkve služio za redovnu liturgiju, dok je drugi, u našem slučaju onaj uži dio, bio određen za kult mrtvih, odnosno mučenika (Dyggve, History of salonitan Christianity). Uporedi i Sergejevski, GZM 1954, str. 203. i GZM 1955, str. 233. — Karaman u prikazu Dyggveove History of salonitan Christianity, Peristil I, Zagreb 1954, str. 183-184 pojavu dvojnih, paralelnih crkava objašnjava drukčije. Tu se navodi i ostala literatura o ovom spornom pitanju. Što se tiče dvojnih crkava u BiH, Karaman smatra da se uopće ne radi o dvije odijeljene građevine nego o složenom tipu crkava u kojima su i »uzgredne prostorije u jednom sklopu i

pod jednim krovom« sa glavnom crkvenom prostorijom (str. 184).

¹² Sergejevski, o. c, str. 50: »Zgrada se sastoji od dva dijela, od kojih je južnu polovicu, kako smo spomenuli, otkopao vlasnik. Crkva, koja sačinjava ovaj južni dio, sastojala se, koliko se može vidjeti po temeljima, od jedne četverougaoone prostorije cca 10 m širine i do 15 m dužine, ne računajući apside. Sjeverna je polovica zgrade bila, čini se, iste dužine, a nešto uža. Prema jugu i sjeveru nije moglo da bude drugih prostorija, jer toga nije dopuštala ograničena širina brežuljka. Sa zapadne strane pred crkvom ostaje još nešto slobodnog prostora.«

¹³ Grobnicama iz Čitluka tipološki je najbliža tomba a pozzetto, nađena nedaleko Dioklecijanove palače u Splitu. F. Bulić, Sepolcreto antico cristiano presso il Palazzo Diocleziano a Spalato, Bull. dalm.

Sl. 2. Približna situacija na Crkвини. Položaj grobnica 1, 2 i 3 u odnosu na ruševine bazilike nije sasvim tačno utvrđen, posebno udaljenost od frontalnog zida crkve. Ruina dvojne bazilike ucrtana je približno — prema podacima prof. Sergejevskoga. Komore su na nižem nivou od crkve (pod crkvom). Sonde III i IV iskopane su na manjim humkama (grobnice?), ali bez

pozitivnog rezultata, utvrđen je samo urušeni štut crkve. U sondama V i VI otkopani su zidovi crkve. Sonda II pokazala je da je zapadna podzida u fundamentalnom dijelu također antička. — Na skici se lijepo vidi na kojem se još dijelu mogu očekivati grobnice (pred fasadom sjeverne zgrade).

i tipološki pripada Brondstedovu (trećem) tipu tzv. »tombeaux à voûte murès avec antichambre«.¹⁴ To je vrlo prošireni tip obiteljske grobnice u obliku hipogeja, koji se poslije pobjede kršćanstva, sa istoka carstva, iz Sirije i Mezopotamije, proširio ubrzo i po zapadnim provincijama Rimskog carstva. Ovaj arhitektonski tip grobnice vrlo često susrećemo po čitavom Balkanu počevši već od polovine IV vijeka nove ere. Ovakve grobnice imaju obično oblik kvadratnog ili četverougaoanog cubiculuma sa ležaj ima za mrtvace, presvođene su bačvastim svodom, a ulaz imaju na prednjem dijelu grobnice. Prauzor ovakvih grobnica treba tražiti u Siriji i Mezopotamiji¹⁵, odakle se uostalom proširilo i kršćanstvo. I u rimskoj provinciji Dalmaciji možemo ovaj tip grobnica pratiti već od polovine IV sve do kraja VI stoljeća.¹⁶ Od sličnih grobnica u Bosni i Hercegovini, grobnice u Čitluku razlikuju se posebnim sistemom zatvaranja. Ovome tipu pripada jedino hipogej kasnoantičkog mauzoleja u Turbetu koji je opisao prof. Sergejevski.¹⁷

Grobnice u Čitluku položene su u ravnoj liniji (sl. 2) i orijentirane u pravcu istok-zapad, s malim odstupanjem prema jugozapadu, tako da su lica pokojnika bila okrenuta prema istoku.^{17a} Teren između grobnica bio je podzidan zidom. Otkopana visina ovoga zida iznosi 0,70 m, dok mu je širina 0,65 m.

Sve tri grobnice sastoje se od četvrtaste zidane komore natkrivene bačvastim svodom. Ključni kamenovi svoda izvedeni su od tesane muljike, dok je ostali svod od tesane sedre. Sa vanjske strane svod je konstruktivno ojačan slojem maltera (5 cm). U malter je primješana i tucana cigla. Svod je solidno napravljen i dobro sačuvan. — Unutrašnjost grobnih komora ima obični izgled,

XXIX (1906.), str. 3-7. Up. također Dyggve, *History of salonian Christianity*, Oslo 1951, str. 101.

¹⁴ Brondsted, *Recherches a Salone I (La basilique des cinq martyrs a Kapljuč)*, str. 135 i 136.

¹⁵ C. M. Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*, 1922, S. 133 i 137. Dyggve, *Forschungen in Salona III* daje slike dva slična groba iz Mezopotamije (Abb. 126, 127). Dyggve tu kaže da su ove arhitektonske forme uvedene direktno sa Istoka.

¹⁶ Egger, *Forschungen in Salona II (Der altchristliche Friedhof Manastirine)*, str. 38. smatra da grupa od 12 presvođenih grobnica u Manastirima pripada ranijem IV stoljeću.

¹⁷ Kasno-antički mauzolej u Turbetu, *GZM* 1951, str. 137 i 138.

^{17a} Što se tiče orijentacije kasnoantičkih grobova, odstupanja su vrlo česta. Tako za slične grobnice u Solinu, kao i za ostale tipove starokršćanskih grobova na Manastirinama, Bulić navodi da su »... messi senza alcuna disposizione, orientati in tutte le direzioni, fabbricati in epoche differenti ed a livello diferente«, *Bul. dalm. XXI* (1898), p. 25.

kakav je poznat i kod drugih nalaza. Pored uzdužnih strana pravokutne sobice ozidani su ležaji (kline) za polaganje mrtvaca. Između ležaja je kanal, dubok 30 — 35 cm. (sl. 3).^{17b} Unutrašnjost komora je ožbukana, ali se nije moglo sa sigurnošću utvrditi da li su zidovi bili okrečeni, što nije isključeno.¹⁸ Zidovi komora zidani su uglavnom od sedre kao i svod, dosta vješto. Nemarnost zidara dolazi do izražaja najviše u mjerama koje nisu svuda jednake, tako npr. kline nisu svuda jednako široke, pa ni duge. Ova odstupanja iznose i po 5 cm. Najnemarnije je građena sjeverna grobnica, a najsolidnije srednja koja ima najmonumentalniji izgled. Sve tri grobnice bile su potpuno sačuvane, jedino je na nekim mjestima bila popustila žbuka. Prilikom nasilnog otvaranja u maju 1961. godine na obje krilne grobnice bio je oštećen svod i ulaz.

Grobnice u Čitluku odvajaju se od sličnih grobnica u Bosni i Hercegovini sistemom zatvaranja, pa je stoga potrebno da se ulazni dio, tzv. pozzetto detaljnije opiše.

Pozzetto je u stvari četverougaoano udubljenje pred ulaznim vratima u komoru, koje je pružalo mogućnost da se kroz malena vratašca grobnice (65 : 60 cm) mrtvac unese u raku zajedno sa sandukom. Ujedno je pozzetto davao mogućnost da se ista grobnica koristi više puta za ukope.¹⁹ Oblik pozzetta mogao je biti različit. Pred komorama 1 i 2 pozzetto se sastoji od jake horizontalne ploče (a) koja leži na istaknutim dovratnicima (c) vrata komore (sl. 4). Od rake je odvojen malim vratima koja zatvara vertikalna ploča (b). Ova se kamena ploča (od miljevine) umetala u »zub« na dovratnicima, kako to pokazuje slika 4. U Solinu je najčešći oblik pozzetta u obliku zidanog pravokutnika (sl. 5).

Na grobnici 1 u Čitluku bio je čitav pozzetto sačuvan in situ. Sačuvala se i vertikalna ploča kojom se zatvarala grobnica. Ploča je široka 0,67 cm, visoka 0,59 i debela 0,09 cm. Pri njenom vrhu uglavljena je željezna alka za lakše rukovanje pločom. Na grobnici 2 ova se ploča sačuvala samo

^{17b} S obzirom da ovaj kanal nije popločan, vjerojatno je njegova funkcija bila da upija vodu koja bi eventualno došla u cubiculum.

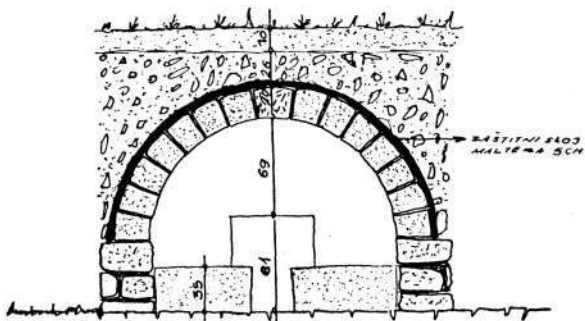
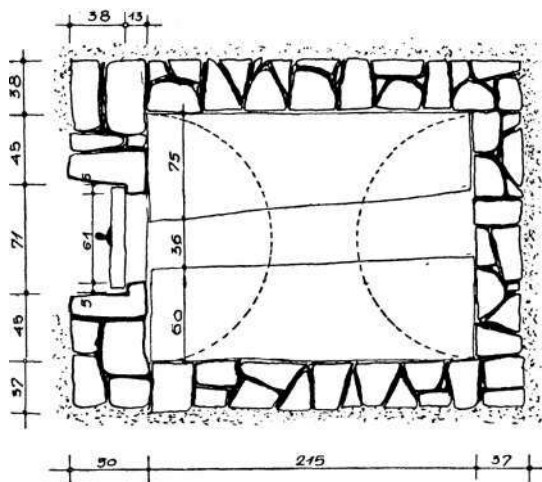
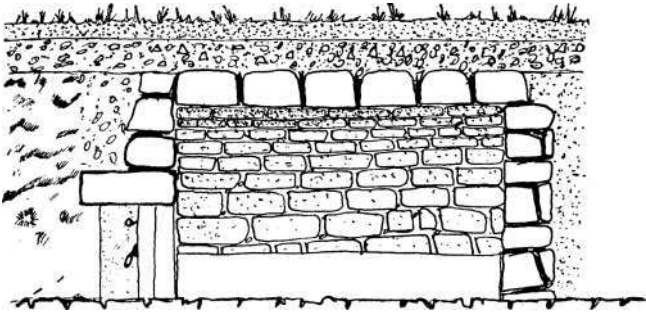
¹⁸ U Solinu je nađeno nekoliko ovakvih grobnica sa fresko slikama, isp. Duje Rendić-Miočević, *Neue Funde in der altchristlichen Nekropole Manastirine in Salona*, u *Archaeologia Iugoslavica I.* str. 57 i sl. 1 i 2; Bronsted, o. c, str. 137; Egger, o. c, str. 37-38 i Bulić, *Bull. dalm. XXIII*, (1900.) tabla IV, odn. XXV, (1902), tabla XI. Vidi i big. 31.

¹⁹ Detaljan opis ovoga tipa grobnice daju Egger, *Salona II*, str. 36-38 i Brondsted, *Recherches a Salone I*, str. 135-137 i Bulić (više puta) u izvještajima o iskopavajnama u Manastirinama (Scavi nel' antico cimitero cristiano di Manastirine a Salona-Coemeterium legis sanctae Christianae) u *Bul. dalm.* 1898, 1900, 1906, 1907 itd.

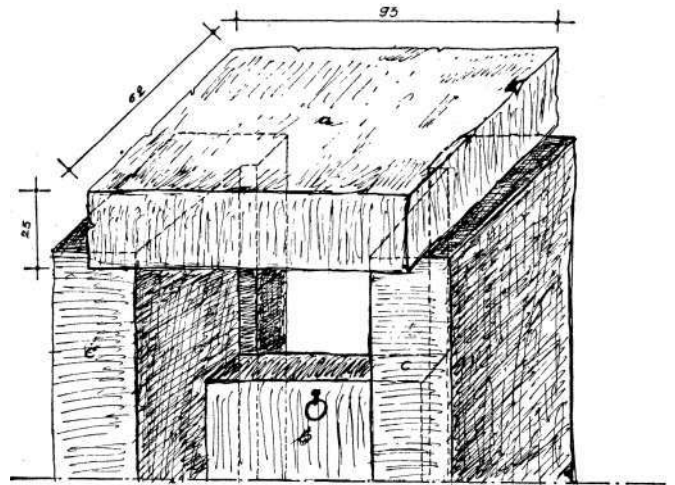
u fragmentima, ali se i na njima vidi trag željezne alke.²⁰ Na obje komore sačuvana je i jaka horizontalna ploča kojom se pozzetto zatvarao odozgor. Najbližu analogiju ovoj varijanti pozzetta nalazimo na starokršćanskoj tombi a pozzetto koja je bila iskopana kraj Dioklecijanove palače u Splitu.²¹

²⁰ Ploča na vratima je vjerojatno razbijena prilikom nasilnog provaljivanja u grobnicu 1962. g.

²¹ vidi bilješku 13.

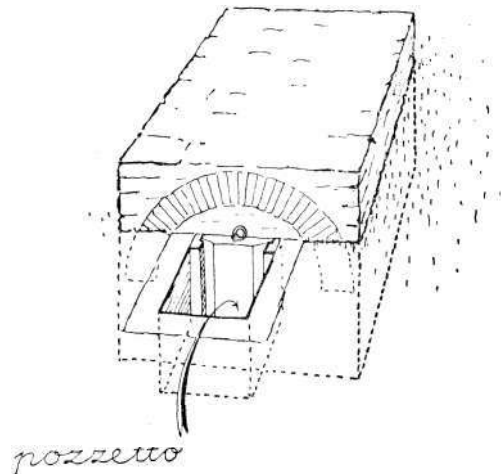

Sl. 3. Uzdužni, horizontalni i poprečni presjek komora 1 i 2. Razlike između sjeverne (1) i južne (2) komore u dimenzijama su minimalne.

Sl. 4. Konstrukcija predvorja (= pozzetto) pred komorama 1 i 2.

Horizontalna ploča morala bi da leži na nivou površine terena u koji je grobnica ukopana kako se to lijepo vidi na slici 5 koju sam pozajmio kod Dyggvea. Ona u stvari predstavlja poklopac (kapak) grobnice i zatvara ulaz u pozzetto kroz koji se ulazi u sam cubiculum.²² U Čitluku to nije tako. Na obje grobnice ležao je iznad ove ploče još i debeli sloj lomijenog kamena u malteru. Kamen nije bio složen, nego prosto nabacan u

Sl. 5. Tomba a pozzetto iz Manastirina u Solinu. Pozzetto je ovdje drukčije konstruiran, ozidan u obliku bunara, odakle mu je došlo i ime. Na crtežu nedostaje horizontalna ploča koja pokriva pozzetto. Crtež je uzet iz Dyggvea »History of salonian Christianity«, Oslo 1951, Fig. V, 6.

²² Up. Brondsted, o. c. str. 135: »L' antichambre (pozzetto), qui etait certainement couverte d'une dalle de pierre au niveau de la surface, est en regle generale separee de la chambre par une porte a coulisse...« Rendić u opisu tombe a pozzetto br. 4 iz Manastirina, (navedeni članak u Archaeologia Iugoslavica I, str. 59.) daje ovakav opis pozzetta: »Der Schacht (= pozzetto) vor der Tür war, sofern man sehen kan, ziemlich tief und zugedeckt, und es ist noch jetzt mit einer grossen Monolithplatte oder, genauer, mit einem steinernen Block überdeckt.«

malter. Na taj način ulaz u grobnicu bio je hermetički zatvoren. Isti takav »zid«, debljine do 1 m nalazio se i pred pozzettom u širini cijele grobnice.

Nije potpuno jasno čemu je mogao da služi ovaj »zid«. Da li je to bila obična higijenska mjera, ili je zadatak ovoga »zida« bio da u onim burnim vremenima, kakva su nastupila krajem V, a naročito krajem VI st, osigura pokojnicima miran počinak »in lege sancta christiana«? Analogije za ovu pojavu, čini se, nema ni u Saloni, pa sam sklon da prihvatim drugu alternativu.

Treća (srednja) grobna komora predstavlja opet posebnu varijantu. Prilaz u grobnicu izveden je u obliku ljevkastog predsoblja ili vestibula koji se prema ulazu u raku neznatno sužava. Zidovi predsoblja ozidani su od pritesanog kamena u malteru dok mu ravnu tavanicu sačinjava pet horizontalno položenih greda od muljike.^{22a} Grede su otesane čekićem (*ferrum dentatum*) krupnog zuba. Visina vestibula je 1,05 m (sl. 6). I ovo predsoblje je jedna posebna varijanta pozzetta. Predsoblje je sa rakom povezano vratašcima, veličine 0,65 : 0,65 m. Debljina zida između rake i vestibula iznosi 0,36 m. Iako su vratašca u ovom zidu imala dovratnike za umetanje ploče, vrata nisu bila zatvorena pločom nego zazidana tankim zidom debljine 0,15 m. Sudeći po malteru ovog tankog zida, koji je bio potpuno očuvan, grobnica nakon posljednjeg ukopa više nije otvarana.

To dokazuju i kompaktni neporemećeni slojevi kojima je bilo zasuto predvorje (sl. 6). U najgornjem sloju sonde nalazio se humus pomiješan sa kamenom i manjim otesanim kvaderima sedre iz svodova. Humus je zatim prelazio u žućkastu zemlju u kojoj su prevladavali poveći i dobro obrađeni blokovi kvalitetne muljike bez maltera. Svi blokovi muljike obrađeni su zubačom i špicom. Jedan blok, raspuknut na tri dijela (uslijed pada?), ima dimenzije 1,20 : 0,45 : 0,30 m. Dobija se utisak da je ova muljika ovdje naslagana za zaštitu groba. Ispod muljike dolazi jaki sloj šuta, kojim je bilo zatrpano cijelo predvorje, kao i prostor pred njim. Ovaj se šut sastoji od žućkastog (sedrenog?) pijeska i kreča. U šutu su nađeni i komadi estriha (isedreni pijesak, kreč i tučena opeka). Veći komad estriha, dobro zaglađen sa gornje strane, nađen je i u sondi I i iznad tavanice predvorja. Na dubini od 1,50 m, u niveleti praga grobne komore, a pod šutom, ležao je kompaktni sloj ugljena od bukovog drveta. Ovaj je sloj bio mjestimično debio i do 10 cm, a zapremao je kao i šut čitavo predvorje i prostor pred njim. Profil sonde v. na sl. 7.

Mislim da nisam daleko od istine ako ustvrdim da ovaj ugljen potiče od požara nekog drvenog baldahina koji je stajao nad grobnicom, ili od krova ili neke druge drvene arhitekture uz za-

^{22a} Na trećoj srednjoj gredi, urezan je oštrim predmetom grafit koji nisam mogao pročitati, jer je obrastao u mahovinu i alge.

padni zid bazilike.²³ Drukčije ne bismo mogli objasniti ovu pojavu, jer neki ritualni ili kulturni razlozi, ovdje na kršćanskom grobu uz kršćansko svetište, ne dolaze u obzir. To bi ujedno bio i indicij da je bazilika stradala u požaru. To je bila sudbina brojnih dosad ispitivanih kasnoantičkih bazilika u Bosni i Hercegovini.

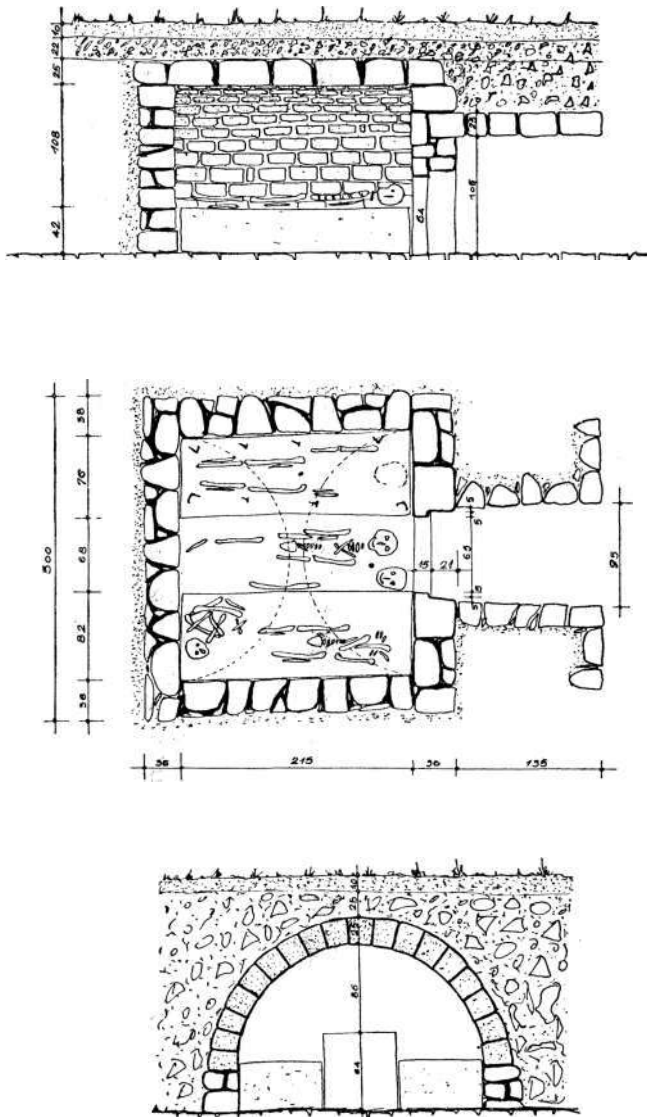
Što se tiče šuta, mislim da je on u predvorje grobnice dospio tek iza požara crkve. Da je, naime, taj sloj zatrpao grobnicu već u času rušenja bazilike, onda bi u ovako debelom sloju (0,70 m) moralo biti i kamenja iz urušenih zidova crkve. Međutim, šut se sastoji samo od maltera, zemlje i estriha! Po svemu se vidi da je grobnica zatrpana ljudskom rukom i to svakako poslije nekog požara, koji je ostavio traga u sloju ugljena. (sl. 8).

Kako sam već istakao, ulaz u grobnicu je zazidan zidom debljine 0,15 m. U samoj komori, kada je otvorena, bilo je sve, bar na izgled, neditiruto, in situ. U komori su nađene kosti od pet ukopa.

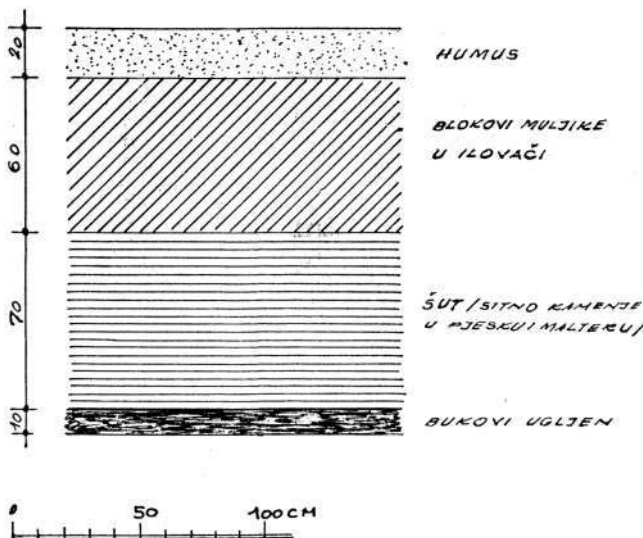
Ukop A: Vrlo trošni ostaci skeleta na južnoj klini. Bez kranija i bez kostiju trupa. Pored kosti na klini je ležalo i osam željeznih klinaca, od njih su dva nešto veća. Klinci su kovani. Nađen je i komadić posve trulog drveta (iver hrastovine?). Sudeći po prostoru koji su ostaci skeleta zauzimali na ležaju, radi se o skeletu odraslog individua, koji je bio sahranjen u sanduku od hrastovine. Ukop B: Dobro sačuvani skelet na sjevernoj klini. Kranij, femur i tibija ležali su u kanalu pored ukopa C. Skelet je imao ruke opružene niz tijelo. Budući da su kosti vrlo dobro sačuvane, dobija se utisak da je ukop B mnogo kasniji od ukopa A. (Ovo isto vrijedi i za ukope C i D koji su također vrlo dobro sačuvani). Kranij ima sraštene šavove na lubanji i jako istaknute supraorbitalne lukove i pripada starijem muškarcu. Uz skelet nije bilo željeznih klinaca, a ni drugih nalaza, pa pretpostavljam da je pokojnik sahranjen samo umotan u plahu. Ovaj običaj sahranjivanja bio je normalan i u kasnoj antici²⁴, kao i u srednjem

²³ Treba li možda, ovdje pomišljati na *cubiculum superius* kao u Turbetu, ali napravljen od lakšeg-pretežno drvenog materijala? U pomanjkanju sigurnijih elemenata, ne insistiram na ovakvom rješenju. Kustos Basler naslućuje da je u Oborcima prilaz u grobnicu III bio zaštićen drvenom prigradom u obliku portika, up. Bazilika u Oborcima, Naše starine VII, str. 66.

²⁴ Ova pojava obična je u Saloni. Bulić, Bull. dalm. 1900, str. 212 piše: »I corpi dei fedeli, dei santi, erano in via ordinaria tumulati senza cassa di metallo o di altro materiale. Casse di metallo ricorrono a Salona, si, ma rare. Furono trovate poche di piombo, e di altro materiale non consta. I cadaveri erano ordinariamente tumulati involti in linteoli e nel trasporto dopo parecchi secoli poteano quindi benissimo esservi restati in qualche tomba alcuni pochi avanzi di ossa«. O drvenim sanducima iz salonitanskih pretkršćanskih grobova vidi Dyggve, Die ersten Holzsäрге in Salona, Vjesn. dalm. L (1932.), str. 37-48. Dyggve daje i rekonstrukciju drvenih sanduka. Pokušaj rekonstrukcije izgleda drvenih sanduka iz nalaza u Oborcima vidi kod Baslera, O. C. NS, VII, str. 67. i 68.

Sl. 6. Uzdužni, horizontalni i poprečni presjek srednje komore (3) sa vestibulom (u Čitluku).

Sl. 7. Grafički prikaz slojeva u sondi I — u vestibulu pred grobnicom 3.

vijeku²⁵, a u Dalmaciji se po selima, gdje postoje zidane grobnice, sačuvao sve do danas.

Ukop C: Dobro sačuvan skelet u kanalu, ruku opruženih niz tijelo. Skelet je čitav, samo je kranij bio malo pomaknut. Šavovi kranija nisu srasli. Supraorbitalni lukovi dosta su naglašeni, a ugao mandibule oštar. Lubanja pripada muškarcu srednjih godina, ili nešto mlađem. Ni uz ovaj kostur nije bilo željeznih klinaca, po čemu zaključujem da je i ovaj ukop izvršen u plati.

Sva tri navedena ukopa bila su orijentirana prema istoku tako da im je glava bila uz zapadni zid do vrata, a noge uz istočni zid.

Ukop D: Kostii skeleta ležale su na sjevernoj klini, u sjeveroistočnom uglu komore, složene na kupu. Kranij je bio položen pored ostalih kostiju. Sudeći po suturama, koje nisu srasle, i po blagom luku nad obrvama, skelet pripada odrasloj ženskoj osobi srednjih godina. Ni uz ovaj ukop nije bilo željeznih klinaca. Kostii su dobro sačuvane.

Ukop E: Pod ukopom C u kanalu, u sloju naplavljene zemlje, ležali su ostaci i petog kostura koji je bio sasvim trošan. Uz ostatke skeleta nađena su i dva željezna klinca. (Nije isključeno da ove kostii pripadaju ukopu A. Osteološki ostaci ukopa A i E potpuno su jednako sačuvani).

Ni u ovoj grobnici nije bilo uz mrtvace nikakvih priloga. Našlo se jedino nekoliko manjih komada tankog rimskog stakla. Iridirani fragmenat stakla iste vrsti nađen je i u štu ispred grobnice. Ove krhotine stakla potiču vjerojatno od antičke staklenice koja je bila priložena uz jedan od starijih ukopa, a koja je prilikom kasnijeg ukopa bila razbijena. Iz ovoga se može zaključiti da su prilozi prilikom kasnijih ukopa uništeni. Vrlo je vjerojatno da je grobnica tom prilikom bila i opljačkana²⁶.

U vezi s ovim potrebno je istaći da je svod ove grobnice na jednom mjestu probijen. Iznad ostataka ukopa D u sjeveroistočnom uglu komore nalazi se u svodu rupa (otvor) veličine dječje glave. Rupa nije nastala djelovanjem korijena niti je slučajno probijena, jer je naknadno zabrtvljena kamenom u malteru (!), dakle ljudskom rukom.²⁷ To,

²⁵ Up. npr. Karaman, Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Splita, Vjesnik dalm. LI (1940), str. 71. Up. i Š. Bešlagić, Stećci kod Raške Gore, Naše starine III, str. 257. Međutim, što se tiče stećaka, tu vlada nejednakost, pod njima nailazimo i na drvene lijesove, Bešlagić, Stećci u dolini Neretve, Naše starine, II, str. 206-211.

²⁶ I u komori I također je nađeno nekoliko odlomaka stakla.

²⁷ Paškvalin o. c. navodi za kasnoantičku grobnu komoru iz Vinca kraj Jajca da »na jednom kraju svoda ima otvor« i pretpostavlja da je ovaj otvor »vjerojatno služio u neke kultne svrhe« (v. str. 156). I sam Paškvalin zaključuje da ovaj otvor »ne bi mogao predstavljati fenestellam confessionis«, jer se ne nalazi na vratima nego na svodu grobnice. Ne znam kako je taj otvor izgledao, ali se vjerojatno radi o rupi kroz koju je grobnica provaljena kao i u opisanom slučaju

Sl. 8. Komora 3 (srednja) sa vestibulom u toku iskopavanja.

i neki drugi momenti (odsustvo originalnih vrata na raki, različit običaj sahranjivanja, u sanduku i plahti), ukazuju da je ova grobnica bila provaljena i korištena za naknadne ukope. To se moglo dogoditi u srednjem vijeku. Da su se kasnoantičke grobnice koristile za staroslavenske ukope, potvrđuje i nalaz kasnoantičkog groba na svod u Čipuljiću kraj Bugojna sa slavenskim nakitom.

Da je grobnica korištena i poslije požara koji je ostavio traga u sloju ugljena pred grobnicom, vidi se i po komadićima ugljena koji su nađeni u samoj grobnici. Ako prihvatimo pretpostavku da ovaj ugljen stvarno potiče od požara neke drvene armature iznad grobnice, a to je najvjerojatnije, onda je očito da je taj ugljen dospio u komoru prilikom nekog kasnijeg ukopa. Grobnica je, dakle, korištena i poslije požara.

Od ostalih nalaza na Crkvini spominjem još i veći grumen željezne troske, koji je nađen u sonidi na mjestu »Q« na skici. Troska je mogla na ovo mjesto dospjeti i kasnije, ali sudeći po dubini nalaza, može se uzeti da je na groblje dospjela još u starini. Otprilike 2 km istočno od Crkvine, na lokalitetu Selište²⁸, na njivi Petra Jandrića nalazi se dosta troske i u njoj fragmenata rimske opeke. I na njivi Vukosave Peno, oko 1 km jugoistočno od Crkvine, također ima troske.

Ovu priliku sam iskoristio da utvrdim u kojem su se obimu još sačuvale substrukcije bazilike. Sonde, koje sam označio na priloženoj skici (sl. 2), pokazale su da su temeljni zidovi crkve dosta dobro sačuvani. Širina zida iznosi 0,65 m. U sondama V i VI pratio sam ovaj zid 3 do 4 m. Zid se

iz Čitluka. Što se tiče »fenestellae confessionis«, ona dolazi samo na oltarima koji su u konfesijama, menorijama ili bazilikama podignuti »supra corpus martyris.« Isp. Bulić, Bull. dalm. XXI (1898.), str. 38; J. Zeiller, Les origines chretiennes dans la province romaine de Dalmatie, str. 156 i 164; Truhelka, o. c, str. 52 i Dyggve, o. c, str. 109.

²⁸ Toponim Selište, inače vrlo čest u arheološkoj toponomastici, indicira da ovdje treba tražiti neko, vjerojatno antičko, naselje. Up. M. Grbić, Osnovi istraživanja arheoloških nalazišta, str. 50.

sastoji odlomljenog pritesanog kamena koji je vezan malterom u koji su dodani i sitni komadi tucane opeke (tzv. opus signinum). Prema tome zid je sigurno antičkog ili kasnoantičkog porijekla, a tako isto i zapadni podzid.

Osim toga treba očekivati da se uz crkvu nalazi još grobnica, ne samo komora na svod nego i drugih tipova grobova. A gdje ih treba tražiti, najbolje se vidi na skici (sl. 2). Neke su grobnice vjerojatno već davno stradale, što se može zaključiti po kvaderima tesane sedre od svodova koji su u priličnom broju nađeni u iskopu. Nađeno je i nekoliko ključnih kamenova svoda istesanih od muljike. Ali je i nakon razaranja ovdje još dosta posla ostalo za arheologa. Iskopavanje ovoga objekta bilo bi korisno i zanimljivo.

Na kraju treba zabilježiti još jedan nalaz sa ovoga objekta. To je fragmenat reljefa koji prikazuje žensku glavu, nešto manju od prirodne veličine (sl. 9). To je u stvari fragmenat stele koji je ovamo dospio kao spolij, vjerojatno još u starini. Vlasnik parcele ga je našao u medi pored apside. Iako je ovaj fragmenat jako nastradao, on ipak predstavlja dosta interesantan detalj. Na prvi pogled se vidi da je to rad domaćeg majstora, a prikazuje domaću ženu sa karakterističnim ilirskim rupcem na glavi²⁹. Rad ne izlazi iz okvira rustične umjetnosti autohotnog likovnog izraza provincijalnog kruga u unutrašnjosti rimske Dalmacije. Proizvodi ove umjetnosti, čija je koncepcija do krajnjih konsekvencija splošna, linearna i stilizovana, datiraju se obično u III i IV stoljeće naše

Sl. 9. Fragmenat antičke stele koji je kao spolij dospio na Crkvinu.

²⁹ Isp. Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, GZM 1914, str. 209 i sl. 117, 119 i 121.

³⁰ Isp. Sergejevski, Spätantike Denkmäler aus Zenica, GZM 1932, str. 50 i dalje. Cf. i K. Prijatelj, Nekoliko rimskih portreta u arheološkom muzeju u Splitu, Vjesnik dalm. LIII (1950-1951), str. 136 i dalje.

RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

Već je naprijed istaknuto da su grobnice na svod u Bosni i Hercegovini obična pojava u kar snoj antici. Međutim, same grobnice nam ne daju sigurnih podataka kojoj religiji pripadaju pokojnici koji su u njima sahranjeni. Drugim riječima u ovim grobnicama ne nalazimo nikakvog podatka, simbola ili znaka koji bi ih sigurno determinirao i u religijskom pogledu. Nije isključeno da se na njima u starini nalazio natpis ili bar neki znak ili simbol. Izgleda da je u IV vijeku bio običaj da se iznad ulaza u grobnice ovoga tipa stavlja Kristov monogram³¹ ili apokaliptička slova (ΑΩ). Ali ovaj običaj nije morao biti općenit, pogotovo kada su se grobnice nalazile uz cemeterijalne bazilike, kao što je slučaj u Čitluku.

Ali, iako se na grobnicama ovoga tipa kod nas u Bosni i Hercegovini nije ni u jednom slučaju našao nikakav pisani ili slikani podatak o njihovoj religijskoj pripadnosti, ipak se sa punom sigurnošću može uzeti da presvođene grobne komore (sa pozzetom ili bez njega) u ovo doba — IV, V i VI vijek — predstavljaju tipične kršćanske sepulkralne građevine.

Da su i grobnice na Crkvini u Čitluku, kao i one u Mujdžićima, bez sumnje starokršćanske, ne dokazuje samo mjesto na kojem se nalaze (uz crkve!) nego i brojne analogije na starokršćanskim nekropolama antičke Salone,³² Niša i drugih kršćanskih centara toga doba. I u Saloni su također vrlo rijetki direktni dokazi na samim presvođenim grobnicama da pripadaju kršćanima. Na zidnim freskama su uglavnom zastupljeni geometrijski motivi. Prilozi su u ovakvim grobnicama vrlo rijetki, pa Bulić i ističe, baš za grobnice ovoga tipa, u Manastirima (Coemeterium legis sanctae christianae!) da u njima redovito nije nađeno ništa osim nešto kostiju pomiješanih sa zemljom.³³

³¹ L. Mirković, Starohrišćanska grobnica u Nišu, Starinar NS, knj. V—VI (1954—1955), str. 55. Cf., Isti La necropole paleochretienne de Niš, Archologia Jugoslavia II, 85—100.

³² Samo na Manastirinama nađeno je do 1906. g. 46 ovakvih grobnica, Bulić, Bull. dalm. XXIX (1906), str. 4. O najnovijim nalazima iz Manastirina govori D. Rendić, o. c, str. 56-61. Više tomba a pozzetto nađeno je i na paleokršćanskim nekropolama u Marusincu i Crkvini (Vranjic). U međuvremenu otkriveno je šest presvođenih grobnica i u Kapljuču, od kojih je jedna sa freskama (Brondsted. o. c. str. 136). Među novootkrivenim grobnicama na svod, na Manastirinama, koje je opisao Rendić o. c, dvije također imaju dekoracije u boji.

³³ Bull. dalm. XXI (1898), str. 26: »In tutti questi sepolcri onn fu trovato alcun oggetto, meno poche ossa frammiste a terra ...«

Zar sama činjenica što se ova vrsta grobnice susreće jedino na kršćanskim nekropolama (Manastirine, Marusinac, Crikvina i Kapljuč u Saloni, Jagodin mahala u Nišu, Oborci, Mogorjelo, Čitluk i Mujžići u Bosni i Hercegovini itd.), i to redovito uz cemeterijalne bazilike, dovoljno to ne dokazuje? Na poganskim nekropolama Salone grobnica ovoga tipa nema. Poznat je samo *jedan jedini* grob ovoga tipa iz Salone sa antičkog pretkršćanskog groblja nazvanog u stručnoj literaturi Hortus Metrodori, ispred Porta Occidentalis.³⁴ Ploča sa natpisom: D (is) M (anibus) VALERIA CRESCENTILLA... PATRONO ... sa starokršćanskog groblja u Marusincu vjerojatno je upotrijebljena za vratašca presvođene grobnice kao spolij, jer je već in situ bila prevrnutna i nepotpuna (»rovesciata e mancante«).³⁵

Uostalom, iz Salone su poznati slučajevi, istina rijetki, ali ipak interesantni, da poganska formula D (is) M (anibus) dolazi i na kršćanskim grobnicama. Tako npr: D (is) M (anibus) CONSTATIAE... QUIESCET IN PACE!³⁶ Ili također sa Manastirina, primjer gdje križ stoji iznad sigla D. M.³⁷ Za ovu pojavu koja je inače dosta rijetka u latinskoj i paleokršćanskoj epigrafici, više primjera daje Cabrol koji ovakve slučajeve objašnjava kao greške klesara, odnosno kao mehaničko prenošenje gotovih obrazaca u kamen.³⁸

³⁴ Bulić, Escavi nella necropoli pagana di Salona, detta Hortus Metrodori nell a. 1916, Buli. dalm. XL-XLI-XLII (1920), str. 98. i 99: »È la prima volta, che a Salona si trova nei cemeteri pagani una camera mortuaria a volta, e porticella d'ingresso, a gargame, a pozzetto, quali furono trovati così frequenti nei due cemeteri cristiani di Manastirine e Marusinac.« Up. i Buli. dalm. 1906, p. 4.

³⁵ Bulić, Scavi nell' antico cemetero cristiano di Marusinac (Coemeterium S. Anastasii), Bull. dalm. XXI, str. 37.

³⁶ Rendić, Vjesn. dalm. LIII (1951), str. 227. i Arch. lug. I, str. 61, sl. 7. Potpuni tekst natpisa glasi: D (is) M (anibus) CONSTANTIAE /QVAE VIXIT CVM/ MARITO ANNIS XX /QUIESCET IN PACE DIE/ IIII NONAS FEBR (u) ARIAS.

³⁷ Bulić, Bull. dalm. XVI (1893.), str. 117, br. 131b = CIL III 19644 = Bull. dalm. XXIX (1906.), str. 89.

³⁸ Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, str. 165. Cf. također Leclercq, L'Afrique chrétienne I, 383. — Možda su prvi kršćani sigle D. M. čitali kao »D (eo) M (agnifico)« (? ! ?).

Nakon brojnih istraživanja don Frane Bulića i sintetičkih radova Eggera, Dyggvea i Brondsteda o kršćanskoj Saloni, presvođene grobnice mogu se, dakle, tretirati samo kao kršćanske. Istina, neka pitanja nisu još uvijek raščišćena, kao npr. pitanje priloga u njima: u Saloni su, naime, prilozi (i nalazi uopće) u ovakvim grobnicama vrlo rijetki³⁹, dok se u Bosni nalaze dosta često (Dželilovac, Turbe, Vrdolje i Oborci).⁴⁰ Baš zahvaljujući ovim nalazima bilo je u nekim slučajevima moguće bar približno, datiranje ovih grobnica u BiH. Svi ti nalazi pripadaju kasnoj antici, pa se prema tome i grobnice datiraju u IV, V ili VI vijek. Ako dakle, presvođene grobnice potiču iz toga doba, onda su one već time determinirane, ne samo vremenski nego i religijski. U petom i šestom stoljeću kršćanstvo se naime javlja kao jedina organizovana vjerska zajednica⁴¹! Prema tome i grobnice

³⁹ Vidi bilj. 33. — Ni u grobovima uz crkvu I u Skelanima nije uz skelete bilo priloga ni drugih nalaza, osim željeznih klinaca od sanduka. Patsch, o. c, GZM 1907, str. 461.

⁴⁰ Mandić, Turbe kod Travnika, GZM 1924, str. 87-90; N. Maslač, Zlatni nalaz u kršćanskoj bazilici u selu Turbetu, GZM 1932, str. 31-32; Marković, Rimska grobnica pod Dželilovcem kod Travnika, GZM 1938, str. 65-68; Sergejevski, o. c, GZM 1951, str. 139-140; Paškvalin, o. c, GZM 1959, str. 151-155 i Basler, NS VII, str. 68, sl. 9.

Možda bi se ova razlika u običajima mogla objasniti pretkršćanskom tradicijom koja se u unutrašnjosti zemlje, gdje možda organizacija (i utjecaj) crkve još nije bila tako čvrsta kao u primorju, i pored nastojanja službene crkve, dugo zadržala. Paralelu ovoj pojavi susrećemo i kasnije: u ranijim starohrvatskim grobovima VIII do X stoljeća prilozi su obilni i česti, a kasnije sve rjeđi, da napokon sasvim isčeznu — što je vjerojatno rezultat nastojanja crkve da iskorijeni pretkršćanske običaje i vjerovanja koji su se kao relikti dugo i uporno održali.

⁴¹ Iskopine brojnih kasnoantičkih bazilika (njih oko 25) dokazuju da se je kršćanstvo u Bosni i Hercegovini proširilo već krajem IV, a naročito u V i VI vijeku. Sa druge strane, mnogobožičkih hramova, koji bi pripadali tome vremenu nema. Kršćanstvo se u Dalmaciji, Panoniji i drugdje počelo snažno širiti uskoro poslije Milanskog edikta (313). Već u IV stoljeću crkva u Dalmaciji (centar u Saloni) i u Panoniji (centar u Sirmium-u) ima i svoju organizaciju. U Saloni se prvi biskup spominje već oko 270. godine (Venancije, a zatim Dujam). U Zadru (Iader) spominje se biskup Feliks 381. godine. Kao sjedišta biskupa navode se još i Epidaurum (Cavtat), Rhisinum (Risan), a vjerojatno i Delminium (Duvno) u Bosni, svi već u IV vijeku. Arijska šizma, koja je poslije Nikejskog koncila (g. 325.), kroz gotovo 50 godina, razdirala crkvu, nije mimoišla ni Dalmaciju i Panoniju, koje su stajale u centru razmirica (*«Cum heresis ariana per totum mundum et maxime intra Illyricum pullulasset»*, Sulp. Sever u Životu sv. Martina), up. Zeiller, *L'empire romain et l'église*, Paris 1928, str. 223-225. — Za organizaciju crkve značajno je pismo pape Zosima iz g. 418. salonitanskom biskupu Hesihiju, kojim je solinski episkop bio od pape stvarno priznat mitropolitom cijele provincije Dalmacije: *«Perinde nos, ne quid meritis dilectionis tuae derogaremus, ad te poti-*

na svod, iako u njima za to ne nalazimo direktnih dokaza, mogu pripadati samo kršćanima.

Kako u našim krajevima ne poznamo tipološki analognih grobnica iz vremena prije Milanskog edikta (313. g.), onda pojavu grobnica ovoga arhitektonskog tipa kod nas u IV stoljeću možemo objasniti jedino promjenama koje je kršćanstvo izvršilo u shvatanjima ljudi IV i V stoljeća. Zato ovaj tip grobnica moramo posmatrati kao popratnu pojavu kršćanstva, vezanu direktno uz novu ideologiju i religiju. S ovim se potpuno slaže i Dyggveovo mišljenje po kojem su ovaj tip hipogeja uveli misionari, i to misionari sa istoka, te da je njihov način građenja stran, a ne domaći (lokalan).⁴²

Mislím da je baš ovakav tip grobnice odgovarao kršćanskim vjerovanjima u zagrobni život i uskrsnuće mrtvih. Sama vjera u posmrtni život vrlo je stara i duboko povezana za orijentalne tradicije. Pogrebni ritual uvijek je usko povezan sa učenjem vjere o smrti i zagrobnom životu. »Oblik groba ne ovisi od mode ili koncepcije umjetnika, on je u prvom redu stvar tradicije.«⁴³ Tako npr. iz historije Egipta znamo koliki su dalekosežan uticaj imala vjerovanja u zagrobni život na sepulkralnu arhitekturu staroga Egipta. Tako; je bilo i kod starih kršćana. Pa iako su paleokršćanske grobne građevine svojim oblikom uglavnom nastavak pretkršćanskih tradicija,⁴⁴ ipak su favorizirane neke određene forme grobova, i to u prvom redu one koje su odgovorale vjerovanju i učenju crkve u uskrsnuće mrtvih. Zato kršćanske rake uvijek imaju oblik ozidane komorice. Mrtvac se nikada ne polaže direktno u zemlju, nego je uvijek u zaštićenom prostoru. Od deset raznih tipova grobova na starokršćanskom groblju u Kapljuču u Solinu — po Brondstedovoj klasifikaciji⁴⁵ — sve

ssimum scripta direximus, quae in omnium fratrum et coepiscorum nostrorum facies in notitiam, non tantum eorum qui in ea provincia sunt, sed etiam qui in vicinis dilectionis tuae provinciis adiunguntur.« Iz pisma jasno proizlazi da je u to vrijeme arijska kriza već bila zaliječena. Up. Zeiller, *Les origines chretiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris 1906, str. 134. O crkvenim prilikama u Dalmaciji u doba Istočnih Gota isp. Patsch, GZM 1900, str. 554—557 u čl. »Nalaz solida u Grobovniku«.

⁴² History of salonitan Christianity, Oslo 1951, str. 101: »The type is only introduced with the mission, and the way the vault is constructed is foreign, not local.«

⁴³ Cagnat-Chapot, *Manuel d'archeologie romaine I*, Paris 1917, str. 321. O religioznim shvatanjima ovisi i oblik groba, koji često predstavlja reminiscenciju na zemaljski stan (kolibu, bunju ili kuću) pokojnika. Up. također M. Suić, *Liburnski nadgrobni spomenik (»Liburnski cipus«)*, Vjesn. dalm. LIII (1951.).

⁴⁴ Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, str. 21. i 33; Dyggve, o. c, str. 100.

⁴⁵ *Recherches a Salone I*, str. 135-138.

vrste grobova, od skupih sarkofaga do onih najjeftinijih od opeka u obliku kolibe (»tombes en huttes«), predstavljaju u stvari ograđenu prostoru.

Ovaj oblik starokršćanskih raka nesumnjivo potiče još iz najranijih dana kršćanstva i predstavlja pretkršćansku orijentalnu tradiciju. Izlazeći iz katabomba, kršćanstvo je u stvari prenijelo subdivo već ustaljene funebralne forme, kao što su loculi, arcosolia (sa svodom), baldahini (sa svodom!), cubacula i druge. U nekim kubiculima javljaju se već i ležaji na koje se mrtvaci polažu umotani u plašt — na orijentalni način.⁴⁶ Grobnica po svojoj arhitekturi i funkciji postaje u stvari »domus aeterna« iz koje će vjernik u dan »strašnog suda« — prema učenju crkve — uskrsnuti na novi život. Odatle potiče i tolika briga za nesmetanim počinkom u grobu (»quies aeterna«),⁴⁷ a vjerovatno i težnja da članovi jedne iste obitelji počivaju u istom grobu.

Iako su kršćanski grobni spomenici u početku nisu razlikovali od poganskih, rimskih (iz čisto praktičnih razloga da se ne odaju), razlike su se ubrzo pojavile, naročito u uslovima slobode koji su nastali nakon Milanskog adikta. U novijim prilikama dalje su se razvijale i širile i one forme koje su imale porijeklo na istoku, gdje se uostalom kršćanstvo pojavilo i najbujnije razvilo. Kada je crkva izašla iz katakomba, te su se forme i dalje održavale po grobljima pod vedrim nebom, koja su od polovine IV stoljeća postala obična. Jedan od takvih oblika predstavljaju i presvođene grobne komore.

Postanak ovoga oblika treba svakako tražiti na Orijentu, ali ga već u staroj eri, u helenističko doba, susrećemo u Etruriji i po nekim drugim oblastima Italije. Iz Etrurije su poznate presvođene kripe od jedne ili više sobica sa klupicom i nišama za skelete i pokućstvo.⁴⁸ Etrušćani su

⁴⁶ Truhelka o. c, str. 39. i 40.

⁴⁷ Na sličan način interpretira B. Gabričević značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima: »... ascia-alat koji simbolizira pravo vlasništva nad grobom — u jednom i u drugom slučaju (tj. kod kršćanskog i antičko-poganskog sinkretizma, kojima je bila zajednička vjera u prekogrobni život) simbolizira također pravo na nesmetani počinak u grobu, a putem toga i vjeru u prekogrobni život.« Gabričević, Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima u svijetlu epigrafičke analize glagola »deasciare« (»exasciare«), Acta et dissertationes archaeologicae I, JAZU, Zagreb 1959, str. 308.

⁴⁸ Cagnat-Chapot, o. c, str. 322. Presvođene grobne komore javljaju se već u helenističko doba i u drugim krajevima Italije (Osimo, Ceglie di Bari, Ruvo, Canosa, Taranto, Rugge, Oria, Ceglie Messapica, Lecce i dr.), up. Duhn-Messerschmidt, Italische Graberkunde II, Heidelberg 1939, str. 227, 295, 300, 313, 324, 325, 328, 331, 334 i dr.

ovaj oblik prenijeli sa Orijenta. U druge oblasti Italije došao je ovaj oblik posredstvom helenističkih država. Iz Etrurije je ovaj oblik prešao i u republikanski Rim. Najpoznatija grobnica ove vrste u Rimu jeste hipogej Scipiona na Via Appia, a sastoji se od više podzemnih sobica sa sarkofazima. Sam sarkofag je grčko-egipatska tradicija,

Kao daleki pratip presvođenih grobnica možemo označiti kraljevske grobnice u Uru u Mezopotamiji, koje je otkopao sir L. Woolley, a koje po mišljenju Woolleya potiču iz IV milenija pr. n. e.⁴⁹ Grobnice u Uru građene su od kamena i opeka. Tu se po prvi put javljaju obli svod i kube nad grobnom komorom, umjesto ravnog stropa, element koji ne poznaje ni egipatska ni grčka arhitektura! I ova se sepulkralna arhitektura razvila iz težnje Sumerana da se osiguraju u posmrtnom životu, a to dolazi do izražaja osobito kod kraljevskih grobnica kralja Abargija, kraljice Šubad i dr.

Zajedno sa novom religijom, i kao jedna od njenih popratnih pojava, ovaj tip grobnica relativno se brzo preko Grčke (dolinom Vardara) i iz Italije (preko Narone, Salone, Akvileje i dr.) proširio po Balkanu i po unutrašnjosti provincije Dalmacije — još u IV v. Sa konsolidacijom nove vjere, a pogotovo nakon zabrane starih kultova od strane cara Teodozija (391.), ovaj tip hipogeja postaje masovan i karakterističan.⁵⁰ (V. sl. 10). Tome je svakako doprinio i sve veći uticaj Bizanta

⁴⁹ L. Woolley, Vor 5000 Jahren, Stuttgart 1929; Neustupni, Praitorsija čovečanstva, Sarajevo 1960, str. 169-171.

⁵⁰ Osim nalaza presvođenih kasnoantičkih grobnica u Bosni i Hercegovini koje su u citiranim radovima (v. bilješku 6) naveli Sergejevski i Paškvalin, navodim još i slijedeće: kod Braunove ciglane u Bugojnu, Patsch, GZM 1897, str. 512 = WM VI, 239; na Gradini u Agićima Gornjim (Turskim) kod Bos. Novog, Patsch GZM 1898, str. 499; u Varvari, Patsch, GZM 1906, str. 152; u Ustikolini, Patsch GZM 1891, str. 209; u Cvilinu i na Čeliji (Ustikolina), Sergejevski, GZM 1936, str. 3 i 4; u Mujdžićima kraj Šipova, Sergejevski, GZM 1938, str. 53; u Trbušću na Drini kraj Foče, Sergejevski, GZM 1951, str. 144; na Gradini u Grkocima (Livno), Mandić, GZM 1935, str. 12; u Oborcima, Basler o. c, str. 62-67; na Mogorjelu kraj Čapljine, Basler, Naše starine V (1958.), str. 56; na Docu u Vitini, Sergejevski, Bazilike u Nerezima i Docu, GZM str. 171, u okolini Bugojna, Petrović GZM 1960-61, str. 230-231. Još nepublicirani nalazi su iz Cipuljića kraj Bugojna, iz Zagaja, kraj Klotijevca na Drini, NOO Srebrenica, iz Karahodže (Travnik), iz Blagaja na Japri (Pašalić Arh. pregled 1962); iz Katića kraj Busovače, iz Pješivac Grede (Stolac), iz Zvornika na Drini, i ove iz Čitluka kraj Šipova. Vjerovatno im treba još pribrojiti i nekoliko grobnica u Starom Brodu i Klačniku na Drini koje još nisu istražene (Serg. GZM 1934, str. 18 i 21). Prema kazivanju prof. Mazalića u Dželimovcu je naknadno bila nađena još jedna komora sa svodom. Mnoge su od njih uništene, a da nisu nigdje notirane, a ima ih sigurno još spomenutih i u raznim izvještajima. U narodu je u mnogim krajevima BiH dobro poznat pojam »magaze« za ovu vrstu grobnica, što ukazuje da su nalazi dosta česti. — Nalazimo ih dakle

(kuda je nedugo iza Milanskog edikta car Konstantin Veliki prenio prijestolnicu). I Dilmacija je od tada stajala pod jačim uticajem istoka, a kada je iza 535. godine došla i pod političku vlast Istočnog rimskog carstva, njena se arhitektura još više prilagođava bizantinskom stilu.

Jedna od najstarijih presvođenih grobnica u našoj zemlji (koja se može sigurno datirati) jeste ona iz antičke Remesianae, Bele Palanke na Nišavi. Po solidu cara uzurpatora Ventraciona (mart do decembra 350. g.), koji je pronađen u ovoj grobnici, možemo je datirati nešto poslije 350. godine.⁵¹

Ovakav arhitektonski tip grobnice je inače česta pojava po čitavom Balkanu, na kojem se već u IV stoljeću razvio živ crkveni život. Nalazimo ih u Solunu, Stobima, Skoplju (Scupi), Sofiji (Serdica), Saloni i drugdje. Ovome vremenu pripadaju i presvođene grobnice iz Jagodin-mahale u Nišu (Naissus), koji je također bio jedan od najznačajnijih centara kršćanstva već u IV v. (Zeiller, *L' empire romain et l' eglise*, Paris 1928, p. 217), Tu su između dva svjetska rata otkopane 4 crkve bazilikalnog tipa iz IV st., a uz njih 17 presvođenih grobnica, među njima jedna sa freskama u crvenoj boji. Sve se one po novcu mogu datirati u vrijeme od cara Konstansa do Valensa (337—379), jedino je u komori sa crvenim freskama nađen novac cara Anastazija I (491—518). U Jagodin-mahali je 1953. godine otkrivena još jedna grobnica ovoga arhitektonskog tipa sa al fresco slikama raja i svetaca, koju L. Mirković datira u kraj IV vijeka.⁵² O Saloni kao prostorno najbližoj analogiji već sam govorio.

gotovo na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine od *Drine do Une*, pa smatram da treba utoliko dopuniti topografske podatke o kasnoantičkim presvođenim grobnicama koje Paškvalin daje o. c. str. 156-158. Do sad ih jedino nismo rasli u Posavini, vjerojatno stoga što je ovo močvarno područje u antici bilo slabije naseljeno (Seregejevski, *Ad Basante*, GZM 1958, g. str. 262.), kao i zbog ravničarskog vodoplavnog terena koji nije bio pogodan za gradnju ovakvih hipogeja. Presvođene grobnice obično se nalaze na prastrancima brda i na kosom zemljištu (Truhelka, *Starokršć. arh.* str. 42.).

⁵¹ Dr B. Saria, Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, *Starinar* 1924-1925, str. 71: ... »grobница sama, čiji svod od opeka vrlo lepo je sačuvan ima sledeće dimenzije: duž. 2,62 m, šir. 1,80 m, vis. u sredini 2,25 m. Na ist. strani nalaze se jedna mala vrata od 1,10 m visine, a 0,72 m širine.« U grobnici je nađeno dosta zlatnih priloga i 4 komada novca, među njima i solid cara Ventraciona — *unikat* u rimskoj numizmatici. Iako Saria tipološki nije odredio ovaj nalaz, iz opisa se jasno razabire da se radi o jednoj varijanti grobnica na svod.

⁵² L. Mirković, nav. d. str. 66. Dimenzije ove grobnice su: duž. 2,63 m, šir. 2,23 m i vis. 1,78 m. — Za grobnice otkrivene prije Drugog svjetskog rata upor. Adam Oršić Slavetić, *Arheološka istraživanja u Nišu i okolici*, *Starinar* 1933-1934, str. 303-310; dr G. O. Bratanić, *Iskopine u Nišu i okolini*, *Pregled crkve eparhije niške*, 1937, str. 180-187.

U Bosni i Hercegovini susrećemo ovaj tip grobnice na cijelom području od Drine do Une.^{52a} Sigurnih elemenata za datiranje nema. Neke su datirane u IV st.⁵³ U isti vijek je svrstana i grobnica u Dželinovcu.^{53a} Prof. Sergejevski je također u IV v. datirao mauzolej u Turbetu, ali nije isključio mogućnost da pripada i V st.⁵⁴ Paškvalin grobnice iz Vrdolja i Stranjana ograničava na kasnu antičku.⁵⁵ Basler datira baziliku u Oborcima u drugu polovinu V st., a ukop u komori III, prema gotskoj kopči opasača, u vrijeme od »470. pa do 536. godine, ili malo kasnije«, tj. u doba prevlasti Oštrogota u našim krajevima.⁵⁶

Za određenije datiranje grobnica u Čitluku također nema elemenata. Sergejevski je mišljenja da bazilika, kao i ona u Mujdžićima, potiče iz V ili VI v. Za to vrijeme govori oblik krstionice u Mujdžićima. Ako uzmemo da grobnice mogu biti i nešto mlađe od crkve, jedna više druga manje, onda vrijeme njihove gradnje nikako ne dolazi u obzir prije V stoljeća. Ovakvom datiranju ide u prilog i dosta aljkav način zidanja (nejednake dimenzije!) i upotreba zubače krupnog zuba (0,6 cm) za obradu kamenih dijelova.⁵⁷ Pa i pozzetto na komorama 1 i 2, čini mi se, predstavlja nešto razvijeniju varijantu, koju treba smjestiti u nešto kasnije vrijeme. Ovom vremenu odgovara i pojava dvojnih bazilika.

Mislim da smo u povoljnijoj situaciji za terminus post quem non. Tu nam za datiranje može poslužiti onaj sloj lomljenog kamena u malteru iznad pozzetta. Dok su se grobnice još koristile, taj »zid« nije mogao imati nikakvu funkcionalnu ulogu. Kakva mu je onda bila svrha? Mislim da su prilikom jednog napada barbarskih naroda grobovi bili zaštićeni spomenutim slojem da ih neprijatelji ne opljačkaju, ali se stanovnici više nikada nisu povratili natrag! Najvjerojatnije je da je to moglo biti samo poslije 582. godine, kako ćemo vidjeti.

^{52a} Vidi bilješku 50. i sl. 10.

⁵³ Upor. T. Marković, o. c. str. 68. Međutim sudeći po nalazu zlatne ogrlice sa 18 medaljona i križićem, koja pripada bizantskoj umjetnosti VI v., grobnice iz Turbeta mogu se datirati najranije u V stoljeće, up. Maslac, o. c. str. 32. Prof. Sergejevski, *Archaeologische Forschungen in Bosnien in den Jahren 1920-1940*, u *Siidost-Forschungen* (god. 1940.), str. 175. stavlja ovu ogrlicu u VI. vijek.

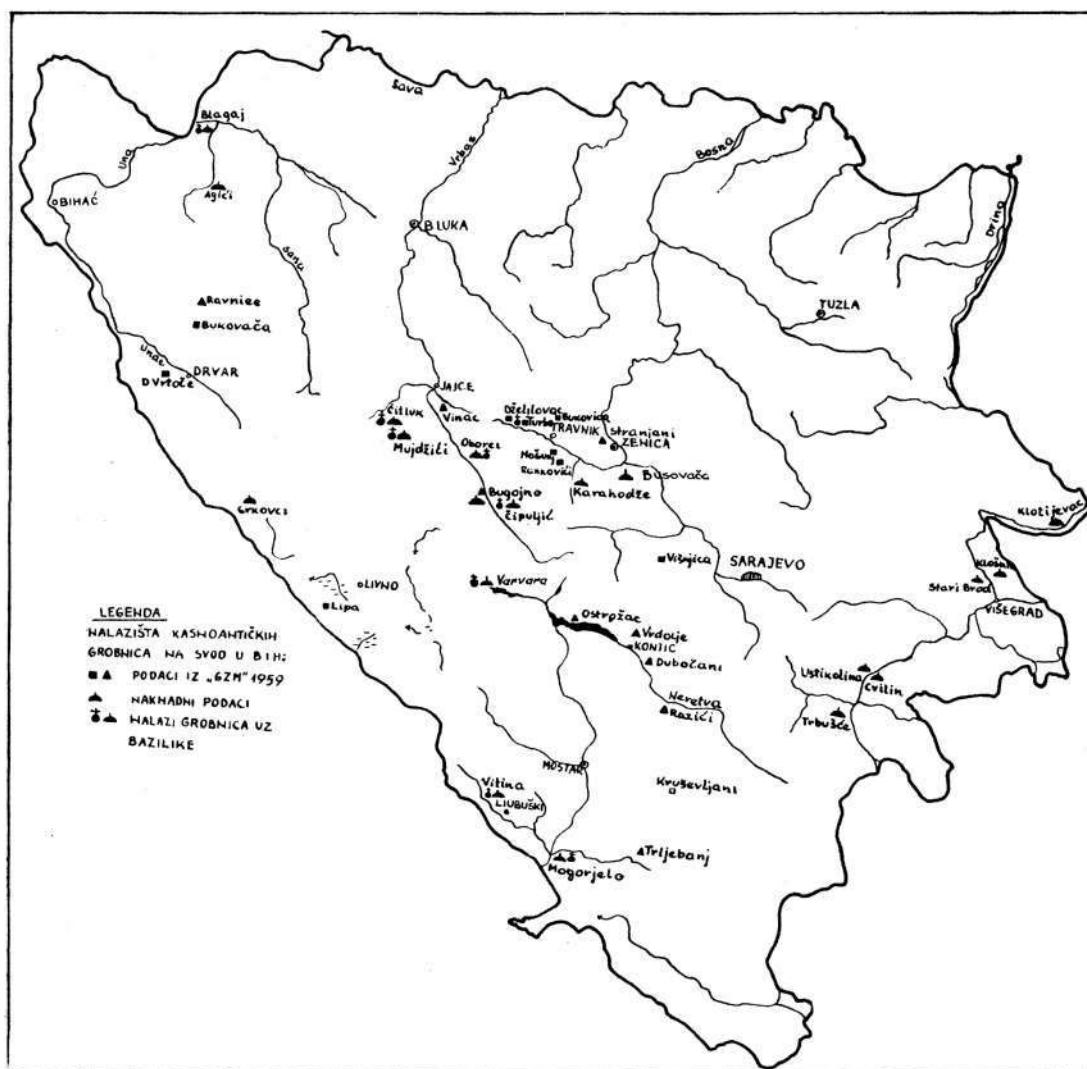
^{53a} Ibidem.

⁵⁴ Sergejevski, *Kasno-antički mauzolej u Turbetu*, GZM 1951, str. 144.

⁵⁵ Paškvalin, GZM 1959, str. 154. i str. 159.

⁵⁶ O. c. str. 68.

⁵⁷ Sergejevski, *Starohrišćanska bazilika u Klobuku*, GZM 1954, str. 201-202. Isti, *Dabravina*, str. 38. Za izradu kamenih površina u V i VI v. uporedi i Dyggve, *Forschungen in Salona II*, str. 28, sl. 36; *Brondsted*, nav. dj, str. 63, sl. 5.

Sl. 10. Nalazišta kasnoantičkih grobnica na svod u Bosni i Hercegovini. Osim grobnica označenih na gornjoj slici, treba još dodati i komore u s. Pješivac Greda-na Cemalovini (Stolac) i one na rječici Poričnoj (Bugojno), obje sa ostacima crkava, zatim grobnicu u Zvorniku na Drini, na lok. Zamlas (najnoviji nalaz). Po Bakuli nađena je g. 1864. »oveća svedena podzemna građevina« na Selini u Borčanima na Duvanjskom Polju GZM 1894, 311).

Egger je grobnice sa bačvastim svodom (Gewölbegrabkammer) označio kao »jeftini substitut za skupe sarkofage«. ⁵⁸ Mislim da je ovo mišljenje samo djelomično tačno. S obzirom na veće dimenzije, ovakve su grobnice služile za skupne, u prvom redu obiteljske grobnice. U njima se obično nalazi veći broj skeleta (tri, četiri, pet, pa i više) ⁵⁹, a u sarkofazima jedan, rijetko dva (b i s o m i) ukopa. U tom su pogledu presvođene grobnice svakako bile praktičan i jeftin oblik grobnice. Međutim, pojavu grobnica na svod ne treba ob-

jašnjavati njihovom jeftinoćom nego vjerovanjima i tradicijom. Oblik groba u raznim vremenima i raznim religijama predstavlja reminiscenciju na zemaljski stan pokojnika, Presvođene grobnice predstavljaju tip groba najsličniji kući.

Gradnja grobnice ovoga arhitektonskog tipa ipak je bila dosta skupa. Tomba a pozzetto, kao ove na Crkvi u Čitluku, bila je privilegij imućnijih slojeva kasnoantičkog društva. To pokazuje i njihov broječani odnos prema ostalim jeftinijim vrstama na velikim nekropolama Salone. Grobni-

⁵⁸ Forschungen in Salona II, str. 36.

⁵⁹ Ponekad se u Solinu u presvođenim grobnicama našlo i veći broj skeleta (u jednoj na Manastirinama

čak 12 skeleta), pa su neke vjerojatno služile kao grobnice bratovština (Collegia funeraticia); cf. Bull. dalm. XXIX, str. 5; također Egger, o. c., 38 i Brondsted o. c., str. 136.

cu na svod, koja se često javlja i kao sastavni dio arhitekture same crkve, mogle su priuštiti samo bogate i srednje imućne obitelji, dok se je sirotinja morala zadovoljiti mnogo jeftinijim grobovima od kamenih ploča i tegula na sedlo ili naprosto prepolovljenih amfora.⁶⁰ Takav način sahranjivanja sirotinje u jeftinim pojedinačnim grobovima bio je običan u cijelom antičkom svijetu, pa su ga preuzeli i kršćani. Uvažimo li da se i u susjednim Mujdžićima nalaze grobne komore na svod, pa i sarkofazi,⁶¹ vidimo da je u ovom kraju još i u kasnoj antici bio relativno visok ekonomski standard. Za ovo bi govorio i gusti raspored crkava.

Bazilika i grobnice u Čitluku pripadale su seoskoj općini domaćeg stanovništva koje je tada sigurno bilo romanizirano. Osnovno zanimanje antičkog stanovništva nije se mnogo razlikovalo od zanimanja većine današnjih stanovnika ovoga kraja. Zemljoradnja kombinirana sa stočarstvom oduvijek je bila osnovno zanimanje Šipova i okoline, samo moramo pretpostaviti veći fertilitet i bonitet zemlje nego što je danas. Potencijalnu mogućnost zarade pružala je stanovnicima uz Janj i Plivu važna antička komunikacija (poznati srednjovjekovni »Solarski put«, koji se mjestimično sačuvao do danas) kao i blizina magistralne ceste Salonae-Servitium, koje su vijekovima uredno održavane. Značajan izvor prihoda predstavljala je eksploatacija drveta, a naročito ruda iz područja oko Majdana, i sa time povezano kirijišanje.

Ovome vremenu vjerojatno pripadaju i troskovišta koja sam spomenuo. Ovakvih troskovišta, većih i manjih, ima u raznim krajevima Bosne.⁶² Manja troskovišta, kao što su ona u blizini Crkvine u Čitluku, ukoliko su antičkog postanja, vjerojatno predstavljaju ostatak otopljene rude manjih pogona, uglavnom seoskih kovačnica, dok veća troskovišta, uz Japru i Sanu ili ona na Metalci na Carevu polju iznad Jajca⁶³ potiču od većih offi-

⁶⁰ Spomenuti oblici masovnih sirotinjskih grobova predstavljaju u stvari razne jeftine varijante-derivate sarkofoga, Cagnat-Chapot, o. c, p. 331-334, Fig. 176. U Salonu su najčešće zastupljeni Cagnat-Chapotovi tipovi br. 6 i 7; up. Brondsted, o. c, str. 133-156.

⁶¹ Ni u kasnoantičkim grobovima u Mujdžićima navodno nije bilo nikakvih priloga, Serg. GZM 1938; str. 57. Vidi i bilj. 5. Napominjem da nekih 200 m sjevernije od Crkvine u Mujdžićima na starom muslimanskom groblju ima nišana isklesanih od antičkih stupova, vj. spoliji sa bazilike u Mujdžićima. Podatak dugujem kolegi Smailu Tihiću.

⁶² Up. napr. Patsch, Skopljansko polje na Vrbasu u rimsko doba, GZM 1897, str. 511-516 = WM VI, 237-242 i Hoffer, Zlato i druge rude u travničkom kotaru, GZM 1897, str. 411-423 = WM VI, 890-898. Napose v. E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u BiH, GZM 1954, str. 47-74.

⁶³ Metalka, od »metallum« (?), vjerojatno nema veze sa proširenim apelativom i toponimom »metaljka«, koji dolazi u raznim značenjima (Akad. riječ. VI, str. 620). Za to govore veće količine troske sa ovog lokaliteta koji je poznat i pod nazivom »Gromile«, a

čina ili, možda, kovačnica uz veća imanja. Za razliku od današnjih kovača po selima, antički kovači u seoskim kovačnicama (officina ferraria) ujedno su topili rudu i obrađivali željezni liv. Vlasnici manjih metalurgijskih officina u ovom kraju vjerojatno su rudaču nabavljali iz obližnjih rudnika (fodinae ferrariae) u predjelu Majdan-Sinjakovo-Mrkonjić-grad.⁶⁴ U okolini Crkvine ima više troskovišta manjeg obima.⁶⁵

Kada govorimo o zanimanju antičkih stanovnika ovoga kraja, ne smijemo ispustiti iz vida i razne zanate (zidari, lončari, opekari, stolari i dr.), jer je u blizini, u današnjem Šipovu, postojala gradska aglomeracija u rangu municipija.

tako isto i već objavljeni nalazi (Sergejevski, GZM 1938, str. 61. i 62.). Sa Metalke potiče i reljef Fauna u društvu Nimfi (GZM 1964). U najnovije vrijeme na Metalci nađen još jedan vrlo interesantan reljef sa motivom ptica i zmija. — Danas se na njivi Metalci (čuo sam baš takav izgovor!) nalaze 4 gomile koje su s vremenom nastale od građevnog materijala koji je istrijebljen iz njive: pritesani kamen, sedra žbuka, fragmenti rimske opeke i troska. Ima i dosta muljike. U malteru se nađe i tucane cigle. Po pričanju vl. Ante Leovca zidovi debeli oko 1 m nalaze se već na dubini od 1 m. Nađeni su i dijelovi poda od opeke kao i kanal od opeka. U novu kuću Ivana Leovca ugrađena su i dva lijepo obrađena kvadera iz Metalke. Veći kvader nađen je na istom mjestu gdje i spomenuti reljef sa motivom ptica i zmija koji je prenesen u Zem. muzej. Na brojnim komadima muljike, izvađenim iz zidova, očito se vide tragovi požara. Na dubini od 1 m nađeno je i dosta pepela i ugljena. Po pričanju Ivana Leovca, Antina sina, koji je po zanimanju zidar, on je kopajući kamen iz njive, uočio pod zemljom najmanje tri zgrade. Jedna zgrada je ležala na mjestu gdje je nađen spomenuti reljef. Na ovom prostoru nalazi se najmanje troske (!), a od nalaza dolaze i fragmenti keramike. Ostale dvije zgrade ležale su sjeverno od spomenute. Zemljište je ovdje puno troske i štuta (šljunak i malter, komadi estriha sa tucanom opekrom sa gornje strane dobro zaglađeni, i dr.). Zidovi su navodno još djelomično visoki i preko pola metra. Kvaderi su obrađeni sitnijom zubačom, a gotovo svaki kamen lomljenac iz zida — po kazivanju Ivana Leovca, a to sam provjerio i sam, unutrašnjim dijelom je zašiljen i produljen, da bi se oplata bolje povezala sa jezgrom. Ovu je pojavu prof. Sergejevski zapazio na zidovima bazilike u Klobuku, a odgovara kasnoantičkom načinu gradnje (GZM 1954, str. 200). Za spomenuti reljef v. str. 186.

⁶⁴ O rudarskoj aktivnosti Rimljana u tom kraju isp. Pašalić, o. c, 56-57.

⁶⁵ I na njivi Huse Bašića zvanog Lučica, pored d. obale Janja, a nekih 100 m nizvodno od Crkvine, nalaze se također ostaci rimske zgrade sa tragovima troske. Tu je između dva rata iskopano dosta otesane sedre i rimske opeke. Od ovoga materijala dobrim dijelom je sagrađen hotel u Šipovu. Materijal je vađen i 1960. g. Teren na kojem je stajala antička zgrada sada je uleknut, a vegetacija mnogo slabija nego na zemljištu naokolo.

Nešto malo niže prema Šipovu, kod mosta na Janju u Čitluku, nalazi se ledina zv. Brod, pored koje se od »Solarskog puta« odvaja stari put koji kroz Klanac (kraj srednjovjekovne nekropole Mramorovi) vodi u Volare i dalje niz Plivu. Na Mramorovima se nalazi stećak-sanduk: 2.10 X 1.10 X 0.50 m. Drugi stećak leži na samom putu Nekropola ima preko 50 stećaka.

Već je kod opisa komore III rečeno da je ona bila, po svojoj prilici, korištena za naknadne, srednjovjekovne ukope. Ova pojava sama po sebi ne bi bila nimalo neobična, jer je potvrđena analogijama i sa drugih nalazišta u Bosni i Hercegovini.⁶⁶ Da je i srednja komora na Crkvinu iskorištena za naknadne ukope, govore ovi razlozi:

1. Rupa ovalnog oblika veličine dječje glave u svodu, koja je naknadno kamenom i malterom, dakle ljudskom rukom, zatvorena. Ona je mogla, negdje u kasnija vremena, da posluži kao pokusna sonda da se odredi mjesto ulaza u komoru!⁶⁷

2. Vrata grobnice nisu bila zatvorena originalnom pločom nego zazidana.

3 U grobnici su nađeni komadići ugljena, što znači da je grobnica korištena i nakon požara neke drvene armature nad grobnicom. Da je ovaj požar uništio drvenu armaturu još u antici, bili bi mu tragovi pred rakom u vestibulu prilikom popravka sigurno uklonjeni. Iz toga se može zaključiti da je groblje (i crkva) napušteno istom poslije požara!

4. Skeleti A i E bili su sahranjeni u sanduku, sudeći po željeznim klincima, a skeleti B, C i D bez sanduka, vjerojatno u plahnama.

5. Dok su uz ukope A i E bili položeni prilozi, o čemu svjedoče fragmenti finog rimskog stakla, uz ukope B, C i D priloga ni drugih nalaza nije bilo.

6. Ukopi B i D ležali su okrenuti prema istoku sa rukama opruženim niz tijelo, kako se to gotovo uvijek nalazi kod starohrvatskih grobova, i to bez lijesa!

7. Napokon, ako to nešto znači, skeleti A i E bili su sasvim trošni, dok su kosturi B, C i D potpuno sačuvani, iako su ležali u potpuno istim uslovima vlage.

Iako navedeni indiciji još ne dokazuju pretpostavku o naknadnim ukopima, oni je ipak čine vrlo vjerojatnom, a pogotovo očita razlika u pogrebnom ritualu ukopa A i E, s jedne, i ukopa B, C i D, sa druge strane. Ukopi A i E su kasnoantički, dok ukopi B, C i D predstavljaju naknadne ukope. Pri tome je ukop D napravio mjesto ukopu

⁶⁶ Nalaz iz Čipuljića nije još objavljen. Podatak zahvaljujem kolegama Anđeliću i Paškvalinu. — Pojava, inače, da su kasnoantičke crkve, odnosno njihove ruševine, služile u srednjem vijeku kao groblje vrlo je česta (Zenica, Lepenica, Skelani, Nerezi, Dolac u Vitini, Mogorjelo i dr.) Vidi o tome kod Sergejevskog, GZM 1938, str. 55, a naročito u raspravi Bazilike u Nerezima i Docu, GZM 1959, str. 168. Nešto slično imamo i u Tepčićima u Brotnju gdje su na Crkvinu pored rimskih grobova smješteni i srednjovjekovni stećci. « Iz toga se vidi da su srednjovjekovni ljudi upotrebljavali stara rimska groblja za sahranjivanje svojih pokojnika. » Vego M. Historija Broćna, Sarajevo 1961, str. 28. i 103.

⁶⁷ Otvor u svodu je prilično pravilnog ovalnog oblika, naknadno zabrtvljen kamenom i mortom, pa isključujem svaku mogućnost da je nastao slučajno ili djelovanjem korijenja.

B, dok je ukop C (u kanalu) najmlađi. Poslije ukopa C grobnica je bila zazidana i zatrpana šutom i blokovima miljevine. U takvom ju je stanju zatekao i arheolog.

Ostaje neobjašnjeno zašto nije uklonjen i ukop A sa južne kline. Možda je u vrijeme naknadnih ukopa za to postojao i neki posebni razlog, koji mi danas više ne možemo uočiti. Takav bi razlog, možda, npr. mogao biti, ako je ukop A bio sahranjen sa insignijama svećenika, biskupa i sl. Tome bi donekle odgovorala i monumentalnost grobnice.

Čini mi se da se jedino naknadnim ukopom može objasniti postanak i funkcija ovalnog otvora na svodu komore III. Sve ako i dopustimo da su vratašca grobnice bila zazidana već u kasnoj antici (čime bi pozzetto u stvari izgubio svoj *raison d'être!*) i da je već tada grobnica zatrpana (iako je upravo nevjerovatno da bi za tu svrhu upotrijebili onako lijepo i dobro obrađene blokove muljike?!), ipak bi bilo vrlo teško na drukčiji način objasniti otvor na svodu. S time se slaže i razlika u pogrebnom ritualu, komadi bukovog ugljena u komori (!), a i razlika sačuvanosti kostura koju ipak ne smijemo sasvim zanemariti.

Ostaje da datiramo naknadne ukope. Sudeći *po položaju* pokojnika koji su bili ukopani bez lijesa, radi se o srednjovjekovnim ukopima. Prije X stoljeća teško bi mogli objasniti upotrebu maltera kojim su zazidana vratašca komore i zabrtvljena rupa u svodu. S tim bi se slagalo i pomanjkanje priloga.⁶⁸ Slično su bili pokopani i pokojnici u starohrvatskim grobovima na Majdanu kraj Solina,⁶⁹ ali sa brojnim nakitom. Međutim u grobovima XI st. i dalje sve je manje nakita, a rijetko ga nalazimo i u grobovima pod stećcima srednjovjekovnih bosanskih nekropola. Stoga za terminus *post quem* ne postoje nikakvi određeni indiciji i možemo ga razvući daleko u srednji vijek.

Zaključujući analizu nalaza u Čitluku kraj Šipova, potrebno je podvući kulturno-historijsku vrijednost njihovu. Pored toga što nam grobnice na Crkvinu pružaju posebnu varijantu ovoga tipa, one imaju i dokumentarnu vrijednost za historiju ovih krajeva. Antički način života nije ovdje zamro ni u V i VI v. nego je naprotiv, relativno bujno cvao (Šipovo, Čitluk, Mujdžići!), ali u kulturno izmijenjenim okolnostima koje je izazvala u starom svijetu pobjeda kršćanstva. U to su doba ilirske mase već bile sasvim romanizirane. Ono što nije učinila (do kraja) služba u vojsci i rimske državne institucije, to je postiglo kozmopolitsko kršćanstvo. Crkva se već krajem IV, a najkasnije u prvoj polovini V stoljeća, i u našim krajevima

⁶⁸ Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zgb. 1930, str. 118 i d; isti, Peristol I, str. 16. i 17; isti, Živa starina, Zgb. 1943, str. 114-116.

⁶⁹ Karaman, Starohrvatsko groblje na »Majdanu« kod Solina, Vjesn. dalm. LI, str. 71.

pojavljuje kao jedina organizirana vjerska zajednica.⁷⁰ Crkva je zajedno sa vjerskom naukom i dogmama širila i latinski jezik i druge rimske institucije.

Da se ovdje i u kasnoj antici, sve do kraja VI vijeka, živjelo u suštini na antički način, dokaz su već same grobnice i bazilike pored njih. Grobnice u Čitluku tipološki i vremenski sasvim odgovaraju onima iz Salone i primorja (Lopud, Orebič, Sinj i dr.). Na njima je sve antičko, njihova arhitektura, način zidanja, upotreba signinskog maltera, upotreba rimskog crijepa i stakla, zatim obrada podova (estrih) i obrada arhitektonskih dijelova zubalom — sve je antičko. I pogrebni ritual, ovdje u dubokoj provinciji, isti je kao u Saloni, Italiji i drugim oblastima kasnog carstva. I ekonomika je ostala ista, a stanovništvo je uživalo relativan ekonomski prosperitet. Ovom je načinu života učinila kraj istom provala Avara i Slavena krajem VI stoljeća. Tek tada je ovaj kontinuitet bio prekinut. Time u stvari počinje srednji vijek.

Provala Vizigova krajem IV stoljeća bila je kratkog vijeka te vjerovatno i nije zahvatila krajeve u unutrašnjosti zemlje nego samo primorje. Ni Huni (pol V st.) nisu upadali u ove predjele. Provala Ostrogota krajem V vijeka izgleda da nije bila rušilačka. Ostrogoti, koji su bili već ranije kristijanizirani, ubrzo se javljaju kao dobri organizatori. Ovi krajevi po svojoj prilici nisu jače stradali ni u borbama koje je sa Ostrogotima vodio car Justinijan (527—565). Kada su 555. g. ove borbe bile završene pobjedom Justinijana, vratilo se mirno stanje, ali za kratko vrijeme. Već od sredine VI stoljeća počeli su u sjeverne dijelove provincije Dalmacije provaljivati Slaveni. Ovi prvi upadi, čini se, nisu bili katastrofalni. Agonija antike u ovim krajevima počinje tek onda kada su prepreko Save provalile avarske horde, krajem VI v.⁷¹

⁷⁰ Za vlade Valentinijanova sina Gracijana (375-383) izdati su strogi zakoni protiv pogana i heretika. Država je kršćanstvo priznala za *jedinu* istinsku religiju, obaveznu za čitavo stanovništvo. Stare religije su još bile žive samo među senatorskom aristokracijom i među seljacima, naročito u zabačenim mjestima. Poslije 381. g. izdali su Gracijan i Teodozije više strogih edikata protiv onih koji su se još klanjali starinskim bogovima. Maškin, Istorija starog Rima, Bgd. 1951, str. 509. Cf. Franz Mehring, Historija Njemačke, str. 16.

⁷¹ Za prilike u doba seobe naroda isp. Šišić, Povijest Hrvata, Zgb. 1925 i Napretkova povijest, Sarajevo 1942. g.

Na jednom od putova koji su vodili prema moru i bogatim primorskim gradovima ležala su i napredana antička naselja u Šipovu, Sarićima, Čitluku i Mujdžićima. Pod udarom avarske bujice, koja je provalila sa sjevera, stara su naselja uništena. Njihovi stanovnici, ukoliko se nisu razbjegli, bili su pobijeni ili zarobljeni, a njihova dobra opljačkana ili spaljena. Odlazeći sa rodne grude, bjegunci su osiguravali i grobove svojih pokojnika jakim slojem kamena u malteru. Dakako, u nadi da će se jednog dana povratiti nazad. U ovome metežu stradale su i bazilike u Čitluku i Mujdžićima. To se dogodilo za vrijeme jednog pljačkaškog napada Avara i Slavena negdje između 582. (pad Sirmiuma!) i pada Salone oko 614. godine.

Za vladanja cara Maurikija, provalio je u ljeto 597. godine preko Save u ondašnju provinciju Dalmaciju — vjerovatno starom rimskom cestom koja je iz Sirmiuma, preko Servitiuma i Leusabe, vodila u Salonu-avarski hagan i tom prilikom (kako priča savremenik Teofilakt Simokata, hist. lib. VII, c. 7,10—12) osvojio dobro utvrđeni grad Vonkeis sa još četrdeset gradića. Ime ovoga grada piše se u izvorima narazne načine (*Βόγχεις, Βάλκης, Βάλβης, Balcha, Balea, Rački*, Docum. p. 254.), i vjerovatno se radi o Baloie (Balea po Anastaziju, hist. eccl. p. 129 ed. Bonn.), putnoj stanici sa Tabule Peutingeriane, koja se nalazila u blizini Leusabe, negdje u području gornje Sane, u zapadnoj Bosni, o čemu će još biti govora. Ovom su prilikom svakako stradala i naselja u području uz rijeku Plivu, koje je bogato arheološkim ostacima iz kasne antike.

Sve što je naprijed rečeno za područje oko Šipova, mislim, da uglavnom važi i za ostalu Bosnu. I novi nalaz u Čitluku potvrđuje, dakle, zaključke Sergejevskog: »Za ove vijekove — V i VI — koji su prethodili navali Avara, može se priznati da nije kulturni život prestao u našim krajevima, i da uza sve ono što je pridošlo u taj život ipak je njegov karakter ostao u osnovi antički.«⁷²

U tome se i sastoji kulturnohistorijski značaj i naučna vrijednost nalaza na Crkvini u Čitluku kraj Šipova. A s obzirom da iz ovoga vremena nemamo gotovo nikakvih literarnih vijesti o prilikama u Bosni, nalaz iz Čitluka je utoliko dragocijeniji.

⁷² GZM 1938, str. 62.

KONZERVATORSKI ZAHVAT

Naučna i kulturnohistorijska vrijednost presvođenih grobnica na Crkvini u Čitluku, njihov lijep položaj na malo povišenom mjestu pored ceste i izvrsno očuvana arhitektura obavezali su konzervatora ne samo da ovaj spomenik antike zaštiti nego da, po mogućnosti, grobnice konzervira i prezentira posjetiocima za razgledanje. Iako je u Bosni i Hercegovini bio već od ranije poznat priličan broj sličnih kasnoantičkih monumenata, vrijednost nalaza u Čitluku od naročite je važnosti jer su raniji nalazi svi odreda propali. Očuvale su se samo slične grobne komore koje su pronađene u najnovije vrijeme (Oborci, Čipuljići, Karahodža). Pored toga se grobnice iz Čitluka ističu i svojom tehničkom izradom, tako da im ni u Solinu nema pandana.

Savremeni principi konzervatorstva, po kojima spomenik treba da ostane u svom iskonskom ambijentu, pa da ga kao takvog čuvamo, teško su se probijali u život. Spomenik konzerviran u svom prirodnom miljeu djeluje autentičnije, življe i suggestivnije, pa se danas nastoji da se njegovi dijelovi, kao i cjelina, očuvaju na licu mjesta. »Ovakvoj ruševini ne bi nedostojali ni izvesni estetski momenti, a pre svega svaki ovako sačuvani kamenčić ostao bi istorijski dokumenat najveće važnosti.«⁷³

U novije vrijeme konstruktivna saradnja arheologa i konzervatora sve više dolazi do izražaja upravo u tom smislu, ali se tu i tamo još javljaju i poneke greške kao rezultat već preživljenih shvatanja kojima je jedini cilj bio: kopati, ne vadeći računa o cjelini spomenika i integritetu ambijenta s kojim je spomenik srastao. I sa stanovišta savremene metodologije arheoloških iskopavanja ovakva shvatanja danas predstavljaju nepoželjan anahronizam.⁷⁴

Čitav niz konzervacija arheoloških objekata, koje su u posljednje doba u Bosni i Hercegovini poduzete, u nekim slučajevima zajedničkim naporima Zemaljskom muzeja i Zavoda za zaštitu spomenika kulturu NR BiH (gradina u Ošanićima, bazilika u Oborcima, stari grad Bobovac, kasnoantičke bazilike u Brezi i Čipuljićima, antička vila na Mogorjelu, ruševine crkve sv. Luke u Jajcu, citadela u Jajcu i dr.), pokazuju da su i kod nas savremeni principi konzervatorstva na najboljem putu da se potpuno afirmiraju. Spomenike, pa i arheološke, kad god je to moguće i opravdano, treba konzervirati *in situ*, jer oni svoju punu

spomeničku vrijednost, — kada se radi o sačuvanim arhitektonskim cjelinama, — imaju jedino ako su ostavljeni u prostornom i prirodnom ambijentu u kojem su i nastali i s kojim su se već srasli. Njihovim konzerviranjem na licu mjesta ujedno obogaćujemo pejzaž u kojem spomenik leži, a sam kraj kulturno i turistički aktiviramo.

To je bila svrha i ovog zahvata na Crkvini u Čitluku.

Bazilika u Čitluku leži u vrlo lijepom kraju, jednom od najljepših u Bosni, uz obalu sedronosne i salmonidne rijeke Janja, koja se nešto niže, bučeći preko sedrenih pragova, ulijeva u tihu i bistru Plivu. Pred samim se ušćem zelenoplava voda Janja premeće preko sedrenih prepona i stvara slikovite kaskade i virove, pokrećući brojne vodence, koje zajedno sa vrbama daju čitavom pejzažu specifičan i pitoreskan ugođaj. Ovaj slikoviti tablo naokolo zatvaraju blagi i vegetacijom obrasli brežuljci srednje Bosne. U daljini su planine i šume. Kotlina se otvara jedino uz tok ribom bogate Plive i uz bujno zelenilo livada pored njenih obala.

Čovjek je u ovom lijepom kraju živio od najstarijih vremena.⁷⁵ Kulturni spomenici su brojni. Kada se jednom otkopa i konzervira ruševina »castruma« na Gromilama, Šipovo će dobiti vrijedan spomenik antike. U blizini su, u pravom arkadijskom pejzažu, još i ruševine srednjovjekovnog grada Sokolca, kome su gospodari bili Hrvatinići, a koji je odigrao značajnu ulogu u Tvrtkovo doba.

⁷⁵ Osim brojnih antičkih lokaliteta ovaj je kraj bogat i predhistorijskim ilirskim gradinama (Lubovo, Trnovo, Šipovo, Krčevina, u Grbavačkom polju i dr.).

Sl. 11. Komora 2 (južna) prije uređenja.

⁷³ Stele, Osnovni principi restauratorstva, Zbornik zaštite I, str. 17.

⁷⁴ Garašanin M. i D, Priručnik za arheol. isk., Bgd. 1958, str. 10.

U ovaj kompleksni šipovski ansambl konzervator želi da uklopi drevne grobnice sa ostacima bazilike u Čitluku, jer šipovski kraj ima sve optimalne uslove za razvoj turizma i rekreaciju. Kraj je bogat ne samo prirodnim ljepotama i ribom nego i spomenicima kulture te u ovo naše doba tehnike i urbanizacije kao stvoren za rekreaciju.

Konzervatorski zahvat na grobnicama nije konzervatora stavljao pred teži problem. Trebalo je popraviti svod komora koji je na obje krilne grobnice bio nasilno probijen, zatim rekonstruirati ulazno udubljenje pred grobnicama (pozzetto), a same grobnice očistiti i urediti (sl. 11). Breše na svodovima grobnica, veličine otprilike 70:70 cm, zatvorene su pomoću »šalovanja.« Sam svod je plombiran originalnim materijalom. Iskorišteno je isto ključno kamenje od muljike i isti segmenti sedre koji su nađeni u iskopu. Kao vezivno sredstvo upotrijebljen je cementni malter. Gornji, tj. vanjski dio oštećenog svoda ojačan je slojem lomljenog kamena u betonu, a zatim zasut zemljom u nivou terena.

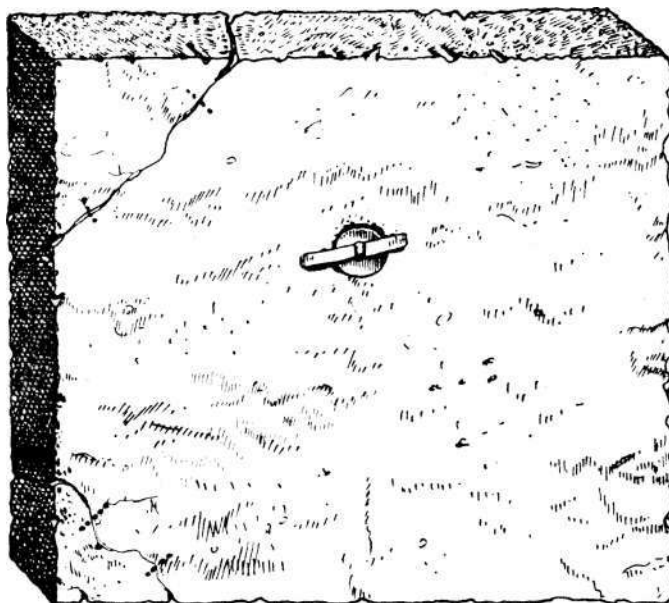
Unutrašnjost grobnih komora pažljivo je pretražena, a sav urušeni materijal, koji je bio zatrpaio kline, iznesen izvan grobnica. Unutrašnjost grobnica zatečena je u dobrom stanju, jedino su ležaji u južnoj komori bili neznatno oštećeni. Ponegdje je bila otpala i žbuka sa zidova na koje se oslanjaju svodovi.

Rekonstruiran je ulazni dio (pozzetto) u obje grobnice. Elemente za rekonstrukciju pružila je sjeverna grobnica, na kojoj nisu bila razbijena ulazna vratašca od muljike. Jedino je gornji desni ugao ove laporaste ploče, kojom su se zatvarala vrata grobnice, bio koso odbijen. Odlomljeni dio »ušteman« je pomoću dva željezna klina i malterom armiran za ploču (sl. 12). Tako uređena ploča umetnuta je u »zubove« dovratnika. Ploča je odozdo poduprta jednim redom sedrenih kvadera, kako je to bilo zatečeno. Odgozgor je na dovratnike, koji su prema vani produljeni, postavljena horizontalna ploča. Da se ova ploča ne bi pomicala, učvršćena je malterom i kamenom, kako je to bilo učinjeno i u anticima. Na južnoj se komori nije sačuvala vertikalna ploča kojom se zatvarao ulaz u raku. Postavljena je samo horizontalna ploča koja kao neki kapak odozgor pokriva pozzetto. Time je posjetiocima omogućen pogled u unutrašnjost grobnice (sl. 13).

Da bi se grobnice prezentirale, niveliran je teren ispred i između komora. Prilikom niveliranja terena, otkrivena je još i treća grobna komora na svod. I ova je grobnica ispitana i očišćena. Na njoj nije bio potreban nikakav popravak. Komora je ostavljena otvorena (sl. 13).

Kosti iz sve tri grobnice pohranjene su u sjevernoj grobnici, koja je dobro zatvorena (sl. 14).

Bazilika u Čitluku, sudeći po nalazima, predstavlja interesantan kasnoantički objekat kako u kulturnohistorijskom tako i u arhitektonskom

Sl. 12. Crtež ploče sa vrata sjeverne grobnice. Posunovraćeni krakovi alke na unutrašnjoj strani ploče. Označen je »uštemani« dio.

Sl. 13. Grobnica 2 (u desnom uglu) i grobnica 3 nakon uređenja.

Sl. 14. Grobnica 1 (sjeverna) nakon konzervacije.

smislu. To svjedoči i dobra tehnička izrada grobnica (čak bolja nego u Solinu), dobra obrada pojedinih arhitektonskih elemenata kao i blokovi muljike, koji su dobro obrađeni i nalaze se u većem broju. Na solidnu izradu ovog objekata upućuje i upotreba signinskog maltera, koji je nađen u probnim sondama, u zidovima crkve, a isto tako na grobnicama i u podzidu. Substrukcije bazilike još su dobrim dijelom sačuvane. I izgled apside, kako ju je objavio prof. Sergejevski, odaje solidno

građeni objekat. I pod je bio izveden solidno od dobro zaglađenog estriha. Sve to ukazuje da bi bilo koristan i vrijedan napor da se ova dvojna bazilika sa grobljem u cijelosti ispita i konzervira. Time bi se ovaj potencijalno turistički kraj obogatio još jednim spomenikom.

Spomenuti radovi izvršeni su sredstvima Turističkog društva u Jajcu (koje nastavlja plodnu tradiciju predratnog zaslužnog Društva za čuvanje starina u Jajcu) i NOO Jajce.

Sl. 15. Pogled na Crkvinu sa ceste.

DIE SPÄTANTIKEN GEWÖLBEGRABKAMMERN IN CITLUK BEI SIPOVO UND IHRE VORHERIGE KONSERVIERUNG

An der Lokalität »Crkvine« in Citluk, in der Nähe von Sipovo in Bosnien, schon von früher durch die Ruinen von zwei spätantiken Basiliken (Hallenkirchen) bekannt, wurden am 7. V 1961 zufälligerweise und zwar im Hain von Sima Grahovac zwei Gewölbegrabkammern entdeckt. Neben den Toten waren keine Beilagen. Die Toten waren in Holzsärgen begraben. Die Bestattungszahl ist unbekannt, da die Grabkammern vor der Ankunft der Archäologen schon beschädigt waren.

Die Architektur der Grabkammern ist jener der christlichen Nekropolen in Salona ganz ähnlich, und typologisch gehören sie zum III. Bronsted'schen Typ (Vorbild). Es wurden in der Republik Bosnien und Herzegowina mehrere ähnliche Grabkammern entdeckt. (Bild 10). Das ist ein sehr verbreiteter Typ der Familiengruft in der Hypogäumform, welcher sich nach dem Sieg des Christentums vom Osten auch auf die westlichen Teile des römischen Weltreichs verbreitet hat, und wir können ihn auch bei uns, von der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts bis zum Ende des VI. Jahrhunderts verfolgen. Beide Gewölbegrabkammern haben eine kleine Vorhalle (pozzetto) welche neue Bestattungen in derselben Grabkammer ermöglichte. Oberhalb der Vorhalle (pozzetto) ist noch eine Schicht aus gebrochenem Stein im Mörtel aufgeschüttet, so dass der Eingang in die Gewölbegrabkammer hermetisch geschlossen war. Eine solche »Mauer« cca 1 m dick, befand sich auch vor der Vorhalle, wahrscheinlich um die »quies aeterna« der Toten gegen Einbrüche seitens der Avaren und Slawen, welche gegen Ende des VI. Jahrhunderts stattfanden, zu schützen (Bild 3).

Im Laufe der Ausgrabung wurde zwischen den Kammern 1 und 2 auch die dritte Gewölbegrabkammer mit einer Vorhalle in Vestibülform entdeckt (Bild 6). Auch in dieser Gewölbegrabkammer waren neben den Toten keine Beilagen. An dem südlichen Lager lagen die zerfallenen Skelettreste einer erwa-

chsenen Person sowie 8 Stück Eisennägel vom Sarg. Auf dem nördlichen Lager befanden sich zwei gut erhaltene Skelette und im Kanal auch das dritte. Neben diesen Skeletten wurden keine Nägel gefunden, wahrscheinlich waren sie in Leintüchern begraben worden. Das Fehlen der Originaltür am Grab, sowie das Loch im Ostwinkel des Gewölbes, (welches Kindeskopfgröße hatte, aber nachher mit einem Stein im Mörtel wieder geschlossen wurde) und gewisse andere Momente zeigen, dass diese Kammer im Mittelalter aufgebrochen und für neue Bestattungen benützt worden war.

Das Innere dieser drei Gewölbegrabkammern war auf die bekannte und übliche Art eingerichtet. An den Langwänden sind die Lager zum Hinlegen von Toten errichtet, mit einem Kanal dazwischen. Die Lager, sind ost-westlich orientiert. Das Gewölbe ist aus behauenen Sinter, aber die Hauptgewölbesteine sind aus Mergel, sowie alle anderen architektonischen Teile (die Schwellen, die Türpfosten, Platten u. a.). Die Wände sind auch aus Sinter, da sich dicht unweit eine Grube befindet. Die Wände sind gemörtelt, aber man kann heute nicht mit Gewissheit behaupten, ob sie auch gekalkt waren.

Der kulturhistorische Wert der Gewölbegrabkammern in Citluk ist jedenfalls sehr hoch. Sie liefern den Beweis, dass hier auch in spätantiker Zeit in der Tat eine antike Lebensweise geführt wurde. Dieser Lebensweise machten erst die Einbrüche der Avaren und Slawen gegen Ende des VI. Jahrhunderts ein Ende.

Von den Funden ist ein Frauenkopf, ein wenig kleiner als die normale Größe, zu erwähnen. Das ist das Fragment einer antiken Stele das als Spolium hierher gelangte. Die Arbeit fällt nicht aus dem Rahmen der rustikalen Kunst des Provinzialkreises im Inneren des röm. Dalmatien und ist das Werk eines einheimischen illyrischen Meisters. Die Erzeugnisse dieser Kunst sind gewöhnlich mit den III. oder IV. Jahrhundert p. Chr. n. zu datieren. (Bild 8).